

seksuologie

tijdschrift voor

- 1 **Editoriaal**
Marieke Dewitte
- 5 **Seksueel welzijn van jongeren in de twintiger jaren: Een einde-leerstoel bespiegeling**
Ine Vanwesenbeeck
- 17 **Op naar een sekspositieve toekomst! Waarom een positieve benadering van seksualiteit zo belangrijk is in het seksuele vormingsonderwijs**
Margreet de Looze & Jenneke van Ditzhuijzen
- 21 **Van seksuele arena tot sociaal speelveld. Denken over seksuele keuzes van jongeren**
Marianne Cense
- 25 **Gender tussen noodlot en maakbaarheid. Over wensen en grenzen in de transgenderzorg**
Peter Leusink
- 30 **De jonge feminist op OnlyFans: Succes of schande? Jongeren, agency en seks(werk)**
Quirine Lengkeek
- 32 **Inleiding De Toekomst van Seks**
Sandra Van den Eynde & Svenja Vergauwen
- 33 **De toekomst van gender: Iedereen een letter of gewoon de hokjes afschaffen?**
Els Elaut
- 39 **SEXTECH. Het huwelijk tussen seks en technologie**
Chloé De Bie
- 43 **De toekomst van relaties: Op zoek naar relationele verbinding of seksuele bevrijding?**
Marieke Dewitte
- 47 **De toekomst van relaties en hoe die politiek is**
Katrien De Graeve
- 52 **Literatuurbulletin**

Tijdschrift voor Seksuologie

Wetenschappelijk kwartaalblad over onderzoek en ontwikkelingen op het gebied van de seksuologie
www.tijdschriftvoorseksuologie.nl

Het Tijdschrift voor Seksuologie is een uitgave van de Stichting Tijdschrift voor Seksuologie en is een wetenschappelijk kwartaalblad over onderzoek en ontwikkelingen op het gebied van de seksuologie. Het staat open voor Nederlandstalige wetenschappelijke bijdragen over hulpverlening, onderzoek, opleiding en onderwijs, voorlichting en preventie.

Aanwijzingen voor auteurs

Manuscripten indienen via
redactie@tijdschriftvoorseksuologie.nl
E: redactie@tijdschriftvoorseksuologie.nl
Voor uitgebreide informatie zie de website
www.tijdschriftvoorseksuologie.nl.

Redactie-adres

Voor Tijdschrift voor Seksuologie: dr. M. Dewitte
redactie@tijdschriftvoorseksuologie.nl
E: marieke.dewitte@maastrichtuniversity.nl

Redactieraad

Dr. Marieke Dewitte (psycholoog, hoofd- en eindredactie), prof. dr. mr. Catrien Bijleveld (criminoloog), dr. med. Greta Bolle (arts), drs. Jelto Drenth (arts), dr. Els Elaut (psycholoog), prof. dr. Paul Enzlin (pedagoog), drs. Erica Frans (agoog), prof. dr. Luk Gijs (psycholoog), dr. Hanneke de Graaf (senior onderzoeker), prof. dr. Jan Hendriks (pedagoog en ontwikkelingspsycholoog), prof. dr. Michiel Hengeveld (psychiater), prof. dr. Erick Janssen (psycholoog), prof. dr. Gerjo Kok (psycholoog), prof. dr. Ellen Laan (psycholoog), prof. dr. Jacques van Lankveld (psycholoog), dr. Peter Leusink (huisarts), prof. dr. Eric Meuleman (uroloog), prof. dr. Chijs van Nieuwenhuizen (psycholoog), dr. Cobi Reisman (uroloog), dr. Theo Sandfort (psycholoog), dr. Katrien Symons (socioloog), dr. Moniek ter Kuile (psycholoog), prof. dr. Alfons Vansteenkoven (psycholoog), prof. dr. Ine Vanwesenbeeck (psycholoog), prof. dr. Willibrord Weijmar Schultz (gynaecoloog).

Uitgave

Stichting Tijdschrift voor Seksuologie.
Voorzitter: Peter Leusink.
E: peter.leusink@kpnmail.nl
Secretaris: Freek Jan Berkhout.
Leden: Marieke Dewitte, Els Elaut, Erick Janssen, Tom Platteau

Administratie-adres

Secretariaat TvS - Status Plus, Zaanweg 119a 1521 DS Wormerveer, België. T: +31 (0)75-6476367;
E: info@tijdschriftvoorseksuologie.nl.
Bank KBC, rekening: 744-3563000-86, t.n.v. Tijdschrift voor Seksuologie.

Technische verzorging

VGA Verspaget Grafische Afwerking Nuenen,
De Huufkes 8, 5674TM Nuenen.
T: 040 201 1432, E: vgabv@planet.nl
DTP: Verspaget & Bruinink Grafische Vormgeving
E: info@verspaget-bruinink.nl

Omslagontwerp

Vlijtige Lis geeft Vorm, E: iris@vlijtigelis.nl

Abonnement

Abonnementsadministratie en verkoop losse nummers: Status Plus, zie Administratie-adres.
De abonnementsprijs bedraagt, inclusief BTW, €45,00 per jaar (vier nummers). Losse nummers €12,50. Leden van de Nederlandse Wetenschappelijke Vereniging voor Seksuologie (NVVS) en de Vlaamse Vereniging voor Seksuologie (VVS) zijn via hun lidmaatschap geabonneerd.

Betaling

Via een toegestuurd factuur.

Wijziging naam of adres

Abonnement *zonder* lidmaatschap van beroepsverenigingen: melden aan het Administratie-adres. Abonnement met lidmaatschap: melden aan NVVS of VVS.

Opzeggen van abonnement

Abonnementen zonder lidmaatschap dienen schriftelijk te worden opgezegd vóór 1 december van het lopende kalenderjaar.

Copyright

De in dit tijdschrift gepubliceerde artikelen vallen onder het copyright van de Stichting Tijdschrift voor Seksuologie.

ISSN: 0167-5915

Editoriaal

Marieke Dewitte

Het eerste nummer van het nieuwe jaar ligt voor je klaar, een jaar waarin we hoopvol uitkijken naar *ontmoetingen*. Maar amper een paar weken na de nieuwe start kwam het nieuws dat iedereen voelde aankomen, maar waar niemand echt op voorbereid was (alsof je dat ooit kan zijn); Ellen Laan is niet meer. De 'grand dame', de 'godmother' van de seksuologie, de vrouw die het streven naar seksuele gelijkwaardigheid en het onderzoeken, alsook agenderen van het (vrouwelijk) seksueel plezier tot haar levenswerk maakte. Dat ze niet alleen een grote impact had in de Lage Landen maar ook ver daarbuiten bleek uit de vele internationale *awards* die ze doorheen haar carrière heeft mogen ontvangen. In het *In Memoriam* (wat reeds eerder verspreid werd via TvS en NVVS-kanalen) lezen jullie meer over haar werk, haar verwezenlijkingen en haar persoon. Ze was een inspiratie voor velen, zowel voor onderzoekers, klinici als voor het brede publiek. Net omdat haar bijdrage zo groots en uniek is, dragen we een volgend nummer op aan haar werk en haar invloed de dag van vandaag.

In dit nummer nemen we afscheid van nog een andere 'grande dame', gelukkig een afscheid van een totaal andere aard. Prof. Dr. Ine Vanwesenbeeck legde vorig jaar haar Bijzondere Leerstoel neer aan de Universiteit Utrecht. Tijd voor welverdiende rust. Even geen moeten, geen *to do* lijst, gewoon denken, lezen, zijn en genieten. En tussen dat genieten door is er vast wel ruimte voor reflectie en participatie, dus ik vermoed en hoop vooral dat Ine ons zal blijven vergenoegen met haar inzichten. Ons denken en handelen met betrekking tot het seksueel welzijn van jongeren is grondig beïnvloed door Ine haar onderzoek en reflecties. Uiteraard reiken die inzichten verder dan de Leerstoel van 10 jaar. Het feestelijk afscheid dat gepland stond begin februari, waarin naast een borrel ook een mooi wetenschappelijk programma samengesteld werd, kon helaas niet doorgaan door de coronamaatregelen die het feestelijke karakter zouden tenietdoen. De *line-up* bestond uit sprekers uit de verschillende organisaties waar Ine Vanwesenbeeck (vooral) aan verbonden was. Het tijdschrift heeft (ook) aan hen de ruimte geboden om hun beoogde toespraak op schrift te stellen om ervoor te zorgen dat het afscheid van Ine niet ongemerkt voorbij zou gaan. De impact van Ine haar denken en doen blijkt nog maar eens uit de inspirerende bijdragen in dit nummer, waarin de auteurs hun warme herinneringen aan Ine delen.

Het einde van Ine haar 'officiële' loopbaan betekent ook het einde van haar rol als bestuurslid van dit tijdschrift. Ik heb Ine leren kennen als een enthousiaste, intelligente, hardwerkende, integere en ruimdenkende vrouw. Ze was zeer betrokken bij het beleid en de voortgang van het tijdschrift, en ook zeer actief in het schrijven van artikelen en het recenseren van boeken, altijd gevat en met vlotte pen. Haar kenmerkende schrijfstijl en scherpzinnige inzichten hebben me meermaals de ogen geopend. Ik heb dankzij Ine veel geleerd over een thema waar ik niet zo thuis in ben, maar ontzettend belangrijk is: het seksueel welzijn van jongeren en de verwevenheid met maatschappelijke tendensen en gesocialiseerde denkwijzen over gender. Ine, mogen we je vanuit het bestuur van harte danken voor je jarenlange inzet. We nemen helaas ook afscheid van Jacques van Lankveld als bestuurslid en als voorzitter van het tijdschrift. Meer dan 20 jaar heeft Jacques het blad gediend, eerst als hoofdredacteur, dan als bestuurslid en de laatste jaren als voorzitter. Hij wist rust en structuur te brengen in de bestuursvergaderingen en ging nauwgezet aan de slag met het opstellen en opvolgen van actielijsten. Ik ken Jacques als een bescheiden, welbespraakte, efficiënte 'doener'. Iemand die hard werkt, maar zich eerder op de achtergrond houdt, om van daaruit zijn inzichten te verspreiden en aldus een prominente rol te spelen in de seksuologie. Jacques weet als geen ander hoe wetenschappelijk onderzoek te doen met een klinische insteek, inclusief vertaalslag naar een niet-wetenschappelijk publiek. Net als Ine, is Jacques tijdens het voorbije jaar, enigszins ongemerkt, op emeritaat gegaan. En net als Ine vermoed ik dat Jacques actief zal blijven in het veld, daarvan getuigt zijn actieve participatie in het *European Sexual Medicine Network*, met voldoende ruimte voor rust, genieten en reizen. Jacques, ook jou willen we van harte danken voor je jarenlange inzet en waardevolle inzichten.

Na alle dank- en afscheidswaarden richten we ons op de inhoud van dit nummer. Zoals aangegeven starten we met een reeks artikelen geïnspireerd door Ine haar werk. Ine Vanwesenbeeck reflecteert op ontwikkelingen in het seksuele welzijn van jongeren heden ten dage. De hier gepubliceerde tekst zou het uitgangspunt zijn voor haar afscheidsrede bij gelegenheid van (haar emeritaat en) de beëindiging van de Bijzondere Leerstoel op dat terrein aan de Universiteit. De Looze en van Ditzhuijzen (Jeugdstudies Universiteit Utrecht) beargumenteren het belang van

sekspositiviteit in de seksuele vorming. Marianne Cense (Rutgers) plaatst de hedendaagse norm van seksuele autonomie in perspectief. Peter Leusink (NVVS/TvS) beschouwt de ontwikkelingen op het vlak van transgenderzorg. En Quirine Lengkeek (SeksWerkExpertise) beziet in haar column (oordelen over) de jonge feminist op het platform *OnlyFans*. Daphne van de Bongardt zou, vanuit NVVS en Seksueel Welzijn Nederland en bij het droeve gemis van haar in eigen persoon, het werk van Ellen Laan voor het voetlicht hebben gebracht. Die bijdrage zal nu opgenomen worden in het geplande TvS themanummer ter nagedachtenis aan Ellen.

In het tweede deel van dit nummer besteden we uitgebreid aandacht aan de inspiratiedag over de toekomst van seks die op 16 december georganiseerd werd door Sensoa, Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid. Je leest een weergave van de *key-note* lezingen over de toekomst van gender en seksuele oriëntatie door Els Elaut, de toekomst van technologie door Chloé De Bie en de toekomst van relaties door mezelf, Marieke Dewitte, en Katrien De Graeve. Elke lezing werd gevolgd door een debat tussen de spreker en verschillende experts in het betreffende veld zoals Jaouad Alloul, Bieke Purnelle, Lilly Franck, Paul Enzlin, Heleen Debruyn en Justin Lehmillier. Sandra van den Eynde en Svenja Vergauwen, de organisatoren van de inspiratiedag, hebben de belangrijkste inzichten uit de debatten samengevat.

Naar goede gewoonte sluiten we af met een literatuurtip. Een boek dat de thema's uit beide onderdelen van dit nummer synergetisch samenbrengt. Voor je dit nummer induikt, wil ik jullie nog even herinneren aan het (eerder uitgestelde) Lustrumcongres dat doorgaat op 10 juni in De Reehorst in Ede. Ik hoop jullie in groten getale te mogen ontmoeten, in *real life*, mét veel goesting en vooral zónder coronamaatregelen en oorlog en andere dreigingen.

In memoriam:

ELLEN LAAN

Met intens verdriet en groot respect nemen wij afscheid van prof. dr. Ellen Laan. Zij overleed na een lang ziekbed op zaterdag 22 januari 2022 in het bijzijn van haar dierbaren.

Ellen was belangrijk binnen de seksuologie in Nederland en internationaal. Zij begaf zich met haar werk op het brede terrein van de seksuologie door hoogstaand wetenschappelijk onderzoek te combineren met onderwijs en patiëntenzorg. Slechts enkelen doen haar dit na.

Na aanvankelijk gestart te zijn aan een studie Nederlandse taal en literatuur, studeerde Ellen cum laude af in de psychologie waarna zij een promotietraject onder leiding van prof. dr. Walter Everaerd startte. In 1994 promoveerde zij cum laude op baanbrekend onderzoek naar vrouwelijke seksualiteit. Haar onderzoek met psychofysiologische metingen van vaginale hartslag en doorbloeding sloeg in als een bom. Het onderzoek maakte duidelijk dat fysiologische opwinding en subjectieve opwinding niet samen hoeven te gaan en dat vrouwen onder de juiste omstandigheden (lees: met de juiste seksuele prikkeling) fysiek prima in staat zijn om te reageren met doorbloeding en lubricatie. Naar aanleiding van haar promotieonderzoek reisde zij de wereld af om haar verhaal te doen op congressen en in de media. Vanaf dat moment wijdde zij haar werkend leven (en ook een groot deel van haar privéleven) aan het strijden voor vrouwelijke seksualiteit, voor seksuele gelijkheid tussen de seksen en vooral ook voor seksueel plezier.

Naast deze focus deed zij wetenschappelijk onderzoek naar vele andere onderwerpen, waaronder seksueel functioneren bij kanker en de invloed van hormonen op seksualiteit. Zij was altijd kritisch en schreef ook regelmatig commentaren op onderzoek waaronder onderzoek naar de 'lustpil' voor de vrouw. Op dit punt kwam haar activistische kant naar boven. Met anderen vooraanstaande vrouwelijke seksuologisch onderzoekers streed zij bij de FDA voor gelijkheid van 'seksuele medicatie' voor vrouwen en mannen, maar ook tegen het op de markt brengen van ondeugdelijke medicatie voor vrouwen

zoals de 'lustpil' voor meer zin in seks. Deze activistische kant ontwikkelde zich verder en zij afficheerde zich steeds meer met haar pleidooi voor vrouwelijk seksueel plezier en seksuele gelijkheid tussen de seksen. Zij werd steeds zichtbaarder in de verschillende media en ook op social media. Er zijn online vele interviews te vinden in kranten, tijdschriften en in podcasts. Ook werd er een uitzending van Collegetour aan haar gewijd. Tot op het laatst bleef zij haar boodschap uitdragen.

Zij was niet alleen maatschappelijk betrokken, maar ook sterk betrokken bij haar patiënten die vaak te kampen hadden met complexe problematiek. In alles was duidelijk dat zij een groot hart had voor deze doelgroep die vaak nergens meer terecht kon. Om die reden bleef zij ook de patiëntenzorg zo lang mogelijk uitvoeren.

Haar missie was hiermee niet klaar. De derde poot, onderwijs, was ook erg belangrijk voor haar. Zij vond het zeer belangrijk dat professionals op allerlei niveaus kennis namen van de seksuologie en dat hun attitude ten opzichte van seksualiteit breder werd. Van studenten tot reeds lang praktiserende professionals hebben veel van haar geleerd. Ook 'onderwees' zij het grote publiek met waarschijnlijk als hoogtepunt haar optreden op Lowlands waar zij haar bijnaam 'The Godmother' van de Nederlandse seksuologie kreeg. Ook in het boek 'Seks!' dat zij samen met Rik van Lunsen schreef 'onderwees' zij het grote publiek over seksualiteit. Een nieuw boek van beider hand zal nog volgen.

Al haar genoemde kennis, inspanningen en activisme kwamen uiteindelijk samen in de door haar in 2018 opgerichte stichting Seksueel Welzijn Nederland. Met de stichting beoogt ze evidence based kennis te verspreiden onder professionals en het publiek.

Tot slot mag niet onbesproken gelaten worden dat Ellen ook op bestuurlijk niveau actief was voor zowel de NVVS als de IASR en dat zij meeschreef aan verschillende richtlijnen, zorgstandaarden en de DSM5. Verder is zij erelid van de NVVS en heeft zij een eredoctoraat aan de KU Leuven. Tevens ontving Ellen gedurende haar carrière verschillende prijzen en erkenningen, in Nederland en internationaal, met als meest recente een onderscheiding als Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en de ESSM Lifetime Achievement Award. Er is te veel om op te noemen.

Laten we tot slot vooral niet vergeten dat Ellen naast dit alles een warm en betrokken mens was. Zij werkte hard en veel, maar had ook nog steeds veel oog en aandacht voor haar gezin en belangrijke andere naasten. Deze betrokkenheid toonde zij ook naar haar collegae en promovendi. Tot op het laatst bleef ze geïnteresseerd in hun wel en wee en probeerde zij hen te ondersteunen en aanmoedigen. Bewonderenswaardig.

Ellen was een inspiratiebron en voorbeeld voor velen van ons. Wij zullen haar ongelooflijk missen.

Hester Pastoor, voorzitter NVVS

Marieke Dewitte, hoofdredacteur Tijdschrift voor Seksuologie

Seksueel welzijn van jongeren in de twintiger jaren: Een einde-leerstoel bespiegeling

Ine Vanwesenbeeck

Samenvatting

Bij gelegenheid van haar emeritaat, reflecteert de auteur op ontwikkelingen met betrekking tot het seksueel welzijn van jongeren. Geopend wordt met een korte beschouwing van de stand van zaken op dat vlak in Nederland en van een paar relevante aspecten van de tegenwoordige maatschappelijke context. Vervolgens wordt dieper ingegaan op enkele centrale thema's op het snijvlak van gender en seksualiteit, op de rol van hedendaagse technologisering en sociale media, en op (valkuilen in de) seksuele vorming. In het slotwoord wordt onder andere gepleit voor de noodzakelijke verruiming van de academische aandacht voor het thema.

In 2021 is de Bijzondere Leerstoel *Seksuele ontwikkeling, diversiteit en gezondheid* aan de Universiteit Utrecht opgeheven¹. Daarmee wordt een periode van 10 jaar wetenschappelijke focus op (aspecten van) het seksueel welzijn van jongeren afgesloten. Bij die omstandigheid is een bespiegeling op zijn plaats. Dit artikel beoogt die bespiegeling te zijn. Ik zal reflecteren op het seksueel welzijn van hedendaagse jongeren in het licht van de hedendaagse samenleving. Ik kijk naar enkele markante constanten en verschuivingen in het huidige tijdsgewricht. Conform de leeropdracht is de focus hier vooral op de westerse wereld, meer in het bijzonder op Nederland. Enkele opvallende trends in publiek debat en wetenschappelijk onderzoek zullen de revue passeren. Wellicht kan deze bespiegeling mede richting geven aan ter zake wetenschappelijke aandacht die onder vele (andere) academische noemers tot verdere bloei zal komen in de komende tijd.

Ik zal eerst een korte schets geven van het seksueel welzijn van jongeren in Nederland, voor zover we daar kennis van hebben. Vervolgens probeer ik dat te plaatsen tegen de achtergrond van 'de toestand in de wereld'² waar moderne jongeren mee van doen hebben. Twee thema's zijn vervolgens onontkoombaar. Ten eerste de meervoudige ontwikkelingen op het terrein van gender en seksualiteit, een onderwerp dat mij van oudsher aan het hart gaat. Ten tweede bespreek ik technologisering en (sociale) media, welke nu en in alle verdere toekomst zulke vergaande consequenties hebben voor relaties en seksualiteit. Een afsluitende reflec-

tie op de seksuele vorming is uiteraard ook aangewezen. Ik probeer zo min mogelijk overlap te creëren met eerdere (rechtstreeks terzake) artikelen van mijn hand in dit tijdschrift in de afgelopen tien jaar³, maar zal daar niet geheel in slagen.

Seksueel welzijn van jongeren in Nederland

De laatste editie van ons nationale onderzoek naar de seksualiteit van jongeren, *Seks onder je 25*⁴, is alweer vijf jaar oud (de Graaf et al., 2017). De populatie jongeren die toen onderzocht is, wordt ook wel aangeduid als *Zoomers* (Generatie Z, geboren 1996-2010). De iets oudere *Millennials* (Generatie Y, geboren 1980-1995) zullen ook nog kleur aan de data hebben gegeven.

Nu, anno 2022, zal veel vergelijkbaar zijn qua seksueel welzijn. Maar in sommige opzichten kunnen zich toch ook veranderingen hebben voltrokken. Voor een optimaal geactualiseerd beeld van het tegenwoordige seksueel welzijn van jongeren (inclusief zicht op de jongste generatie, geboren na 2010) is het wachten op het volgende onderzoek.

Hoe staat het ervoor?

Maar kijken we naar de informatie die we nu hebben op basis van die laatste populatiestudie van de Graaf en collega's, dan lijkt het op het eerste gezicht best goed (om niet te zeggen wonderlijk wel) te gaan met het seksueel welzijn van jongeren in Nederland. Negen op de tien meisjes vindt 'seks fijn'. Bij de jongens ligt dat nog wat hoger. Ongeveer driekwart zegt 'tevreden' te

Em. Prof. Dr. I. Vanwesenbeeck, voorheen Jeugdstudies Universiteit Utrecht en Rutgers, kenniscentrum seksualiteit

Correspondentieadres: inevanwesenbeeck@outlook.com

¹ De leerstoel werd tussen 2011 en 2021 geïnstalleerd vanwege de Hennie Verhagen Stichting bij Interdisciplinaire Sociale Studies/Jeugdstudies aan de Universiteit Utrecht, werd gefinancierd door Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit (FWOS), GGZ Eindhoven (eerste vijf jaar) en Rutgers (laatste vijf jaar) en werd bekleed door de auteur.

² Je moet op leeftijd zijn om hier de titel van een ooit famous tv-programma van G.B.J. Hilberman in te herkennen.

³ Vanwesenbeeck, 2011a, 2011b, 2016, 2018, 2020, 2021

zijn over hun seksleven. Schuld- en schaamtegevoelens worden slechts door een hele kleine minderheid gerapporteerd. Assertiviteit, controle en zelfvertrouwen lijken zelfs iets verbeterd ten opzichte van eerdere metingen. De incidentie van seksuele grensoverschrijding is iets gedaald (maar dat kan nog geen trend worden genoemd). Het aantal nieuwe tienermoeders is in de afgelopen tien jaar gehalveerd (CBS, 2021a). Slechts twee procent (per jaar) krijgt een soa- of hiv-diagnose.

Tegelijkertijd tonen zich notoir negatieve constanten in de seksuele gezondheid van Nederlandse jongeren die veel ruimte voor verbetering bieden. De incidentie van seksueel grensoverschrijdend gedrag is nog steeds hoog: 14% van de meisjes en 3% van de jongens tussen 12 en 25 jaar rapporteren slachtoffer te zijn van seksuele dwang. Bij een kwart van de meisjes (en een aanzienlijk lager deel van de jongens) is daarbij geweld gebruikt. De prevalentie monitor huiselijk en seksueel geweld (PHGSG; CBS, 2020) vindt een percentage van 22% onder 18 tot 24-jarige vrouwen voor fysiek seksueel geweld *in de afgelopen 12 maanden*, vier keer zo vaak als hun mannelijke leeftijdsgenoten.

Sekseverschillen blijken eveneens hardnekkig als het gaat om lichaamstevredenheid en seksuele problemen, alle hoge tevredenheidsscores ten spijt. Eén op vier jonge vrouwen en één op zeven jonge mannen voelt zich regelmatig onzeker over hun lichaam tijdens seksueel contact. Ruim twee keer zo veel meisjes (20%) dan jongens (9%) ervaren minstens één seksueel probleem waar ze behoorlijk of veel last van hebben; bij meisjes tussen 18 en 20 jaar is dat zelfs een kwart. De grootste sekseverschillen doen zich voor met betrekking tot pijn tijdens seks en het uitblijven van een orgasme tijdens seks. Elf procent van de seksueel ervaren meisjes tussen 12 en 25 jaar ervaart minstens 'regelmatig' pijn tijdens penis-in-vagina seks; zeven procent 'vaak' of 'altijd' (onder jongens 0%). Meer dan één op vijf (22%) ervaart 'vaak' geen orgasme (onder jongens 3%). Jongens masturberen nog steeds aanmerkelijk meer dan meisjes. Ongeveer de helft van de jongens haalt minstens een paar keer per week, maar dat geldt voor slechts één op 11 meisjes. Ook het sekseverschil in pornoconsumptie doet zich gestand: twee op vijf jongens doen het vaak tegenover 3% van de meisjes.

Van een andere orde maar eveneens constant is het nadeel van lager opgeleiden en jongeren met een sterk (christelijke of islamitische) religieuze achtergrond: hun seksueel welzijn en mate van geïnformeerd zijn steken op punten nog steeds ongunstig af in vergelijking met anderen. Niet-heterojongeren en jongeren van kleur ervaren specifieke problemen. Hetzelfde geldt voor jongeren in de residentiële jeugdzorg. Daar valt vooral het relatief hoge percentage meisjes op (41%) dat geslachtsgemeenschap tegen de wil heeft meegemaakt (Marra et al., 2020).

Opvallende ontwikkelingen

Opvallend is de tendens dat hedendaagse jongeren later met seks lijken te beginnen, een trend die al enkele jaren geleden ingezet lijkt (vgl. de Looze et al., 2014). In Nederland is de leeftijd waarop de helft van de jongeren tussen 12 en 25 geslachtsgemeenschap heeft gehad in 2017 vastgesteld op 18.6 terwijl dat 17.1 jaar was in 2012 (de Graaf et al., 2017). Een vergelijkbaar generatiefenomeen wordt gevonden in alle westerse landen waar het onderzocht wordt: in het Verenigd Koninkrijk, Finland, Australië, Zweden en de Verenigde Staten (zie bijvoorbeeld Julian, 2019). Jongeren stellen seks en vaste relaties uit, hebben minder seksuele partners, zijn vaker single of hebben vaker helemaal geen seks. In de VS is het percentage 'seksueel inactieven' onder 20-24-jarigen meer dan verdubbeld van 6% naar 15% onder *Millennials* (Twenge, 2017). Auteurs spreken over een 'aseksuele revolutie', een 'seksuele recessie', over *Tinder fatigue* en *dating burn-out*. 'Sexit' is de laatste lekerbekkende kwalificatie die ik tegenkwam.

Een ander opvallende verschuiving is het groeiende bewustzijn en acceptatie van diversiteit bij de laatste generaties jongeren. Afkeuring van homoseksualiteit is bijna gehalveerd sinds 2012 onder de jongeren in *Seks onder je 25*.¹ Op het vlak van 'ras' en etniciteit, maar zeker ook op dat van sekse, seksuele oriëntatie en genderidentiteit wordt diversiteit sterker gekoesterd door de jongere generaties. Er wordt hen een grote gevoeligheid voor ongelijkheid en onrechtvaardigheid toegedicht. Discriminatie, grensoverschrijding en geweld mogen op de nodige kritiek rekenen. De positieve houding ten aanzien van diversiteit weerspiegelt zich in seksuele identiteiten en gender-expressie. In de VS is tussen 2015 en 2019 onder *high schoolers* al een toename met dik 40% geconstateerd in zelfidentificatie als *gay*, lesbisch of biseksueel (van plm. 8 naar 12 procent), onder meisjes sterker dan onder jongens (Rapoport et al., 2021). In Nederland ontberen we de cijfers nog om te zien of dat hier ook geldt. Maar geaardheid en genderidentiteit zijn onmiskenbaar *hot issues* in het publieke debat en in het dagelijkse leven. Ook zien we het aantal aan gender gerelateerde hulpvragen sterk toenemen, niet in laatste instantie onder adolescenten, waarover later meer. De tijden van non-binariteit en genderfluiditeit lijken, ook hier, aangebroken.

Er wordt veel verwacht van de adolescenten en jongvolwassenen van de twintiger jaren. Ze staan te boek als ondernemend, *woke* en veranderingsgezind. De jongste generatie¹ wordt al *the most transformative generation ever* genoemd (McCrindle, 2020). Hen staat ook heel wat te doen en te verteren. Ze groeien op in een complexe, in velerlei opzicht extreem problematische context.

¹ The jury is still out over de benaming van de jongste generatie, geboren na 2010. Generatieanalist Mark McCrindle stelt Generation Alpha voor (zie McCrindle 2020). Vaker wordt Generation G gebruikt, waarbij de G in eerste instantie verwijst naar Global, maar ook andere aanduidingen worden gezien.

De toestand in de wereld

De huidige generatie jongeren is opgevoed in tijden van liberalisme en individualisme met de idee dat het leven maakbaar is en 'dat je het zelf moet doen'. Tegelijkertijd lopen ze tegen allerlei beperkingen op. Allerhande lokale en globale onzekerheden en bedreigingen bezwaren ook de seksuele en relationele ontwikkeling van hedendaagse jongeren.

Bedreigingen voor sociale connectiviteit

Wereldwijd wordt met name hun ontwikkeling van sociale connectiviteit nu verstoord door zogenaamd distale factoren, zoals ver doorgevoerde individualisering, grootschalige migratie en bestaansonzekerheid, een klimaatcrisis die haar weerga niet kent en evenzo onvoorstelbare technologische ontwikkelingen (vgl. Finkenauer et al., 2019). Het aangaan en onderhouden van sociale verbinding, een van de meest belangrijke adolescentie ontwikkelingsstaken, lijkt een grotere uitdaging dan ooit. Door sommigen wordt een bij uitstek dystopisch beeld geschetst van 'negatieve relaties' en aperte 'nonsocialiteit' in de moderne tijd (bijvoorbeeld Illouz, 2020), waarover later meer.

Het neoliberalisme wordt (naast technologische ontwikkelingen, waarover ook later meer) vaak aangevoerd als een factor van belang in de moderne seksuele verhoudingen, niet in laatste instantie als negatieve factor voor sociale en seksuele connectiviteit (zie bijvoorbeeld Grzanka et al., 2016). Zucker en Bay-Cheng (2020) stellen, bijvoorbeeld, dat een neoliberale ideologie die individuele keuze en eigenbelang boven collectief welzijn plaatst, nu ook is doorgedrongen tot het domein van de intieme relaties. Een neoliberale ideologie moedigt eigenbelang aan ten koste van sociale cohesie. Het zou, onder andere, leiden tot een *erosion of care* in seksuele relaties. Waar een seksuele dubbele standaard en genderstereotype gedragsvoorschriften nog steeds dominant zijn pakt dat, volgens deze auteurs, eens te meer vooral negatief uit voor meisjes en vrouwen.

Effecten op de seksuele start?

De toegenomen individualisering en de moderne (neoliberale, kapitalistische) prestatie maatschappij worden ook regelmatig aangevoerd als verklaringen voor de uitgestelde relatievorming onder jongeren. Cense (2018), bijvoorbeeld, onderzocht het waarom van uitgestelde seksueel-relationale verbintenissen in Nederland en draagt als één van de belangrijke redenen 'de succescultuur' aan. De hoge eisen die jongeren aan zichzelf, aan hun partner, aan hun relaties en, niet in laatste instantie, aan hun 'eerste keer' stellen maken dat jongeren belangrijke levenskeuzen op het vlak van seks en relaties nog even voor zich uitschuiven. Overigens, zo betoogt ook Cense, hoeft een keuze om 'de eerste keer' uit te stellen beslist niet negatief te zijn. Het is goed mogelijk dat moderne jongeren die een gedegen seksuele vorming hebben genoten, minder snel

iets doen waar ze zich ambivalent over voelen of dat tegen hun zin is. Twenge (2017) constateert voor de VS ook een significante daling in het aantal tienerzwangerschappen ten gevolge van het uitstel van *sexual debut* onder de jongere generaties.

Specifiek voor Nederland spelen flexibilisering van de arbeidsmarkt en een overspannen woningmarkt, ergo onzekerheden op het vlak van (toekomstig) wonen en werken, mogelijk ook een rol in het uitstel van seksuele verbintenissen. Stabiele sociale-economische omgevingen leiden tot andere seksuele en reproductieve strategieën dan instabiele omgevingen (vgl. Es-huis, 2020). Ook COVID heeft het relationele en seksuele leven van veel jongeren belast (zie bijvoorbeeld Duits, 2021). Tijdens de *lockdowns* hadden Nederlandse jongeren in ieder geval minder seks (Joemmanbaks et al., 2021). Wereldwijd is door COVID de toegang tot seksuele informatie en dienstverlening drastisch verminderd (zie bijvoorbeeld Westeneng & Both, 2021). Toenemende sociale ongelijkheid maakt bovendien dat bepaalde groepen vaak aan het kortste eind trekken (vgl. ook Vollebergh, 2020), ook op het vlak van het seksueel welzijn. Mensen van kleur, seksuele minderheden (zoals nonhetero's en sekswerkers) en andere minderbedeelde en sociaal gestigmatiseerde groepen zijn ook op dit vlak aantoonbaar in het nadeel. COVID heeft deze ongelijkheid, zoals vele andere, eens te meer versterkt.

Ook vormt mogelijk het toenemende emotioneel onwelzijn onder jongeren een barrière voor seksueel-relationale expressiviteit. In een aantal westerse landen lijkt sprake te zijn van een dramatische verslechtering in het emotionele welzijn onder adolescenten, met name onder meisjes; in Nederland blijkt dat in enige mate ook aan de hand (de Looze et al., 2020). De meest recente cijfers uit de CBS Gezondheidsenquête schetsen een grimmig(er) beeld en wijzen op (sinds COVID) toenemende onrust, somberheid en neerslachtigheid onder de Nederlandse bevolking als geheel, maar de stijging is het meest dramatisch onder jongvolwassenen van 18-25 jaar: een kwart van hen was 'psychisch ongezond' in de eerste helft van 2021 (CBS, 2021b). Jong en onbekommerd zijn, een belangrijke stimulans voor positieve seksuele exploratie, lijkt voor jongere generaties niet vanzelfsprekend meer. Het seksuele welzijn van specifiek meisjes blijft daarbij, als vanouds, extra belast door aanhoudend seksisme. Ook het welzijn van LHB-jongeren blijft, ondanks een lichte verbetering, nog steeds achter op dat van heterojongeren (Huijnk & van Beusekom, 2021).

Genderthema's

Het hangt af van je optimistische dan wel pessimistische inslag of je meent dat op het punt van seksongelijkheid en genderverhoudingen het glas halfvol of halfleeg is. Het is natuurlijk overduidelijk dat ook de hedendaagse jeugd nog sterk wordt gedicteerd door hardnekkig seksisme, een dubbele seksuele moraal

(zie bijvoorbeeld Emmerink, 2017) en die vermalelijde, verrekende heteronormativiteit: een voorstelling van gender waarin er twee (en echt slechts twee) seksen zijn wiens seksualiteit (en persoonlijkheid) bovendien van nature radicaal verschillend en complementair zou zijn. Maar zeker is ook dat er (eindelijk!) wat begint te schuiven. Ik stip verschuivingen aan voor enkele bij uitstek *gendered* thema's: seksuele veiligheid, seksueel plezier en genderdiversiteit. De sterke veranderingsgezindheid van de jongste generatie stemt beslist optimistisch op deze punten.

Seksuele veiligheid

Laat ik eerst een blik werpen op de situatie rond seksuele veiligheid. Onmiskenbaar zijn meisjes en vrouwen nog sterk in het nadeel op dit punt. Maar het protest daartegen zwelt aan. De #MeToo-beweging en andere recente ontwikkelingen laten zien dat grensoverschrijding en geweld echt niet meer gepikt worden. Ook het feit dat meerdere overheden, waaronder de Nederlandse, hun zedenwetten herzien is tekenend (alhoewel het een raadsel is waarom dat in Nederland zo enorm lang moet duren). De belangrijkste tendens is dat de schuld en de bewijslast voor seksuele grensoverschrijding, intimidatie en geweld niet meer primair bij het slachtoffer worden gelegd. Kritiek op *victim blaming* klinkt alom.

Tijdens het schrijven van dit artikel was juist het wangedrag van enkele bekende Nederlanders bij het tv-programma *The Voice of Holland* in de openbaarheid gekomen. Meerdere kandidaten van het showprogramma deden een boekje open over uiteenlopende vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag door mannelijke juryleden en andere begeleiders. Het beeld dat opdoemt, is een schoolvoorbeeld van *male entitlement*, van mannen die zichzelf al te vergaande seksuele vrijheden veroorloven en verwachten daar gewoon mee weg te komen. Het is winst te noemen dat slachtoffers nu eindelijk (een en ander speelt al jaren) met hun verhaal naar buiten durven komen, zij het nog steeds anoniem en met de nodige schroom. Het is ook winst dat het laakbare van het gedrag van de plegers de toon zette in het publieke debat over de zaak. Toen de producent van het programma zich richtte op de vrouwelijke slachtoffers, die in zijn ogen te lang hadden gewacht misstanden aan de kaak te stellen, viel half Nederland over hem heen met het verwijt van *victim blaming*.

Ik vond het ook ontroerend en hoopgevend dat Nederlandse scholieren vorig jaar te hoop liepen tegen kledingvoorschriften op school. We zagen meiden van 15 en 16 jaar zeggen dat het echt niet kan dat zij de verantwoordelijkheid voor ongewenste reacties van jongens en mannelijke leraren in de schoenen geschoven krijgen. Een enkeling getuigde expliciet dat dat nou precies een bevestiging vormt van de stereotype waanvoorstelling van zogenaamd onbeheersbare mannelijke seksuele drift. Als je je realiseert dat de publicatie die de hegemonie van het *male sexual drive discourse*

voor het eerst benoemde (Hollway, 1984) al dik 35 jaar oud is, kun je niet anders dan verzuchten dat dat ook wel tijd werd. Dat laat onverlet dat het optimistisch en hoopvol stemt om jonge meiden dat gedachtegoed te horen verwoorden. Het heeft best lang geduurd maar de feministische analyse lijkt eindelijk geland.

Recent worden seksuele aanmatiging en agressie steeds nadrukkelijker in verband gebracht met de traditionele mannelijkheidsnorm. De evidentie stapelt zich op dat het rigide hanteren van die norm geassocieerd is met ongezondheid, negatieve interpersoonlijke verhoudingen en, niet in laatste instantie, seksueel gewelddadig gedrag (zie bijvoorbeeld Levant & Pryor, 2020). Mannelijkheid zelf wordt in toenemende mate geproblematiseerd als een vorm van ontmenselijking. Het ontzegt mannen emotionaliteit, zorgzaamheid en verbondenheid. Het wordt meer en meer gekwalificeerd als 'toxisch', als een gevangenis waaruit mannen bevrijd moeten worden, ten behoeve van zichzelf, van vrouwen en van de wereld als geheel. Maar de relatie tussen mannelijkheid en geweld is complex. De mannelijkheidsnorm is niet alleen de oorzaak van agressie, maar agressie is tegelijkertijd functioneel in het 'doen' van mannelijkheid. Zeker waar die mannelijkheid bedreigd wordt, kan agressie worden ingezet om die vereiste mannelijk dominantie terug te winnen. Zo zou juist ook de toenemende maatschappelijke macht van vrouwen en hun aantrekkende protest tegen seksueel geweld, datzelfde geweld bij bepaalde groepen mannen eens te meer kunnen aanwakken. Agressieve daden door de beruchte 'incels' (*involuntary celibates*) zijn een deprimerend voorbeeld van deze mogelijke 'terugstoot' (de Swaan, 2019).

Het is dus sterk de vraag in hoeverre het toenemende protest tegen seksuele grensoverschrijding zich gaat vertalen in een daadwerkelijk lagere incidentie van grensoverschrijdend gedrag. Ik zie halsreikend uit naar nieuwe Nederlandse cijfers, vooral voor jongeren. Internationaal zien we nog geen heel duidelijke vermindering in de populatiestudies. Een sterk complicerende factor daarbij is dat groter bewustzijn van seksueel geweld ook stevast hogere incidentie- en prevalentiecijfers met zich meebrengt. Als grensoverschrijding maatschappelijk meer wordt geproblematiseerd, zijn mensen eerder geneigd dergelijke ervaringen als zodanig te benoemen en te rapporteren. Die wetmatigheid is ook een vaak aangevoerde verklaring voor, bijvoorbeeld, de relatief hoge cijfers in Zweden en, in mindere mate, ook in Nederland. Heel lastig voor onderzoekers is dat. *Such is life ...*

Seksueel plezier

Zo mogelijk nog moeilijker te meten in bevolkingsonderzoek is seksueel plezier. Mogelijke indicatoren zijn, bijvoorbeeld, masturbatie-ervaring of orgasmefrequentie en ook op deze beide aspecten zijn, vanouds en nog steeds, meisjes en vrouwen onmiskenbaar in het nadeel en zwelt de verontwaardiging daarover aan.

En ook dat werd wel tijd, als je beseft dat het baanbrekende essay van Michelle Fine (1988) over *the missing discourse of desire* voor adolescente meiden ook alweer bijna 35 jaar geleden werd gepubliceerd. Ik vind het schokkend dat zo'n vanzelfsprekend besef dat seks ook voor vrouwen plezierig moet zijn, kennelijk maar zo langzaam indaalt. Dat heeft natuurlijk alles te maken met het *male sexual drive discourse*. De gedachte dat seks toch vooral een mannelijke aangelegenheid is, dat vooral mannen er behoefte aan hebben en er recht op hebben, is zo diepgeworteld dat de onrechtvaardigheid ervan maar langzaam doordringt. Het is dus een enorm groot goed dat nu inmiddels de termen 'orgasmekloof' en 'plezierkloof' gemeengoed aan het worden zijn en toenemend aandacht krijgen in het publieke debat.

In Nederland (en daarbuiten) hebben we dat natuurlijk voor een belangrijk deel aan Ellen Laan te danken. Onvermoeibaar heeft Ellen betoogd dat er geen betekenisvol verschil tussen de seksen bestaat in biologisch potentieel voor seksueel plezier. Dat er daarentegen wél volop evidentie is dat het vrouwelijk erotisch potentieel structureel en systematisch wordt verwaarloosd. En dat we daarmee sekseverschillen in seksuele beleving creëren die er niet zouden hoeven zijn. In haar meest recente publicatie (Laan et al., 2021) zet ze de evidentie op een rij over hoe de vrouwelijke lust in hoge mate wordt getemperd door wijdverbreide onveiligheid en angst. Die zijn het logische gevolg van de sociale veroordeling die openlijk seksuele vrouwen nog steeds ten deel valt en van de al te veelvuldig ervaren dreiging, en minstens onhandigheid, in heteroseksuele routines. Het gebrek aan kennis van de vrouwelijke fysiologie speelt steeds een belangrijke rol. Het vrouwelijk lustorgaan is niet de vagina en ook geen piepklein knopje maar een omvangrijk orgaan in allerlei opzichten sterk gelijkend op dat van mannen. Daarom is het geweldig dat nu eindelijk correcte afbeeldingen van de fysiologie van de clitoris, of beter: het clitoraal complex, hun intrede hebben gedaan in de lesboeken. Nogmaals: absoluut mede dankzij Ellen!

Belangrijke verschuivingen dus. Tegelijkertijd zijn structurele omstandigheden die de vrouwelijke lust eerder dempen dan koesteren hardnekkig. Dat staat in groot contrast tot de vele manieren waarop, in de woorden van Katherine Angel, '*straight men's desire is encouraged, imagined, represented and catered for at every turn*' (2021: 66). Bovendien worden mannen, opnieuw met name *straight men*, goeddeels ontheven van zorgplicht, zowel voor het eigen uiterlijk als voor het plezier van vrouwen. Hoe anders is dat voor vrouwen voor wie verleidelijkheid en zorgzaamheid staande seksuele taken zijn. Interessant in dat kader is de onlangs gepostuleerde suggestie (Van Anders et al., 2021) dat de arbeidsdeling in traditionele heterorelaties, waarin vrouwen hun mannen als waren het kinderen moeten verzorgen, hun seksueel verlangen ook danig zou kunnen temperen. De auteurs voeren neuroendocrino-

logische processen op die geassocieerd zijn met een zorgende rol en daarmee gepaard gaande stress. Die processen zouden het seksueel verlangen verder kunnen ondermijnen. Ellen Laan betoogde ook altijd al: een gebrek aan plezierervaringen bij vrouwen maakt dat het brein te weinig signalen krijgt dat seks iets is om naar te verlangen. Op die manier is er sprake van een cumulatief, zichzelf versterkend proces waarbij het ontbreken van plezier zich fysiologisch verankert en de kans op plezier eens te meer verkleint.

Er is dus genoeg aanleiding om jongeren van nu, ook ten behoeve van seksueel plezier, te steunen in alternatieven voor traditionele genderrollen en relationele verhoudingen. Toenemende erkenning van de noodzaak om de plezierkloof te dichten staat uiteraard sowieso op de wensenlijst. We weten jammer genoeg nog niet hoe die plezierkloof de laatste jaren groter of kleiner is geworden onder jongeren. De *Seks onder je 25^e* onderzoeken hebben in 2005, 2012 en 2017 op verschillende manieren gevraagd naar masturbatiefrequentie en orgasmeproblemen. Een historische vergelijking valt niet goed te trekken. Ik hoop van harte dat de volgende editie van het onderzoek de vergelijking met oudere cijfers mogelijk maakt.

Groeiende genderzorgvraag

Cijfermatig valt er, zoals gezegd, voor jongeren in Nederland ook nog weinig te zeggen over een toename van niet-hetero seksuele oriëntaties en non-conforme genderidentiteiten. Maar het is wel overduidelijk dat daar iets aan de hand is. Gendervariantie, -fluiditeit en non-binariteit worden zichtbaarder onder jongeren. Tekendend zijn ook de onlangs aangeboden excuses van het kabinet voor de 'mensonterende' transgenderwet. Een nieuwe transgenderwet (over hoe geslachtsregistraties gewijzigd kunnen worden) is in de maak. Ook de aanpassingen in de psychiatrische classificatiesystemen waar genderidentiteits-*stoornis* vervangen is door genderdysforie (DSM) of genderincongruentie (ICD 10), zijn betekenisvol. Commentatoren hebben het over 'superdiverse' tijden en een 'gender-revolutie'. Esther Perel (zie Bulté, 2021) constateert (en anderen met haar) dat, nadat eerder seks van voortplanting en seks van liefde werd gescheiden, deze generatie ook anatomie van geslacht aan het scheiden is. Gender wordt in ieder geval, meer dan ooit, opgevat als fluïde.

De hardste evidentie voor betekenisvolle historische verschuivingen zien we in het feit dat, ook in Nederland, de vraag naar transgenderzorg exponentieel stijgt, niet in laatste instantie onder jongeren (de Graaf & Carmichael, 2018; Wiepjes et al., 2018). Bij het Amsterdam UMC groeit de lijst wachtenden onder de 18 jaar met de dag tot, momenteel, naar verluidt, een wachtlijst van 2,5 jaar. Op meerdere plekken worden nieuwe poli's geopend en maatregelen genomen om de capaciteit uit te breiden. Ook onder volwassenen neemt de hulpvraag in verband met genderproblematiek toe. Volgens de registratie van de seksuologische

teams in GGZ-instellingen was in 2019 bij een kwart van de (voornamelijk volwassen) cliënten genderdysforie het hoofdprobleem; in 2018 was dat nog 18% (de Graaf en Vroege, 2020).

Onder adolescenten is vooral de toename in aanmeldingen van transgender jongens (cq de populatie met toegewezen vrouwelijk geslacht) opvallend. Momenteel worden meer transgender jongens behandeld dan transgender meisjes, een fenomeen dat elders ook wordt gezien. Verklaringen worden gezocht in de relatief eenvoudige (vrouw-naar-man) transitie in zelfpresentatie, de niet benijdenswaardige positie van meisjes in de samenleving en/of sociale druk door *peers* en op sociale media (zie bijvoorbeeld de Graaf & Carmichael, 2018). Meer onderzoek op dit terrein is aangewezen. Dat geldt evenzo voor de associaties van genderdysforie met autismespectrumposities (zie bijvoorbeeld Dewinter, 2016) en met bredere gezondheids- en identiteitsproblematiek.

Evident is dat de populatie adolescenten die zich in de zorg presenteert sterk heterogeen is en uiteenlopende wensen heeft qua behandeltraject en -uitkomst. Er is dan ook geen *one-size-fits-all* behandeling denkbaar. Steeds minder wordt een volledige geslachtsaanpassing gewenst. Begeleidende trajecten zullen gespecialiseerd moeten worden in 'zorg-op-maat' (vgl. Leusink in dit nummer). In de zorg en het advies aan ouders wordt sterk de nadruk gelegd op openheid, acceptatie, respect en zelfbeschikking, en vooral ook op *caution* in het behandeltraject. Momenteel is er, vooral in de VS, kritiek te horen dat met het 'al te snel' toedienen van puberteitsremmers die *caution* niet genoeg genomen zou worden. Gepleit wordt dat er meer tijd genomen moet worden voor *gender exploratory therapy* (zie bijvoorbeeld Edwards-Leeper & Anderson, 2021). Veel onderzoek is nog nodig. De transgenderzorg zal niet zonder controversen zijn de komende tijd.

Belangentegenstellingen

Sowieso gaat, zoals te verwachten, deze gender revolutie niet zonder slag of (tegen)stoot. Er zijn zowel externe tegenkrachten als interne belangentegenstellingen. Die externe tegenkrachten lijken momenteel in Europa en in Nederland aan kracht te winnen en dat is slecht nieuws. Er zijn (veel maar) niet alleen oude witte mannen bij betrokken, maar ook jongeren. Progressieve jongeren zijn weliswaar relatief zichtbaar, maar er is ook een groeiende groep (vooral jongens) die aanmerkelijk minder tolerant is tegenover abortus, genderdiversiteit en seksuele moraal dan voorgaande generaties. Deze beweging is wel aangeduid als de 'conservatieve reflex bij *Millennials*' (Sieben et al., 2019). Over de beweegredenen van deze jongens is wel het een en ander geschreven (en de associatie met alt-rechts gedachtengoed dringt zich op), maar het is belangrijk om daar nog veel beter naar te kijken. We moeten in ieder geval erkennen dat er ook onder jongeren sprake is van een heuse richtingsstrijd.

Zeer kritische geluiden komen ook vanuit radicaal-feministische hoek, waar transvrouwen geen 'echte vrouwen' worden gevonden en waar bovendien wordt gevreesd dat ze *safe havens* van 'echte vrouwen' bedreigen. Evenmin als sekswerkerrechten zijn transrechten bij radicaalfeministen in goede handen. In de radicaal-feministische analyse wordt sekswerk met mensenhandel verward (zie ook Vanwesenbeeck et al., 2019a). Zo ook wordt hier genderidentiteit met agressief gedrag verward. De verduidelijking van het onderscheid blijft lastiger dan men zou denken, aangezien moralistische veroordeling ook een grote rol speelt. Radicaalfeministen vinden daarop vaak christelijke partijen als bondgenoot. Samen werpen ze een sterk blok op tegen de emancipatie van zowel sekswerkers als transpersonen.

Daarnaast is het, vervolgens, ook naïef te denken dat binnen de progressieve sekse/gender emancipatiebewegingen de neuzen allemaal dezelfde kant op staan. Belangentegenstellingen centreren zich in belangrijke mate rond de wens tot behoud dan wel ontmanteling van genderbinariteit. Vanuit het oogpunt van seksongelijkheid is het, zoals gezegd, zeer wenselijk om de idee van twee 'van nature' totaal verschillende geslachten, de wereld uit te helpen. Die heteronormativiteit, die dwang tot rigide mannelijkheid dan wel vrouwelijkheid, ondermijnt juist gelijkheid op seksueel en relationeel vlak en veroorzaakt die onwenselijke kloven in seksuele veiligheid en plezier. Opheffing van binariteit wordt ook nagestreefd door degenen die zich als non-binair identificeren. Volgens een Amerikaanse survey zou ongeveer een kwart tot een derde van de transgender populatie zich identificeren als non-binair (James et al., 2016). De overige transgender mannen en vrouwen, zeker zij die een complete geslachtsaanpassing wensen, houden de binariteit daarentegen principieel in stand. Tot op zekere hoogte geldt dat ook voor (hetero en) homoseksuelen die gericht en expliciet de sekse en/of gender van hun voorkeurspartner benoemen. Bij biseksuelen en zeker bij panseksuelen is dat dan weer veel minder het geval.

Gender paradoxen

Kortom, LGBTQIA+ hebben gemeenschappelijk dat ze lijden onder stringente normen op het gebied van gender en seksualiteit, maar delen niet noodzakelijk een politiek programma. Terwijl sommigen het hele binaire gendersysteem willen opblazen, baseren anderen juist hun identiteit op behoud van dat systeem, althans op een belangrijk deel daarvan. Dit gegeven wordt door Judith Lorber (2022), een van de *grande dames* van de *degendering*, omschreven als *The New Gender Paradox*. Een eerdere genderparadox (Lorber, 1994) verwees naar de spanning tussen gendergelijkheidsretoriek binnen een dominant ongelijkheids-ondersteunend systeem. Die spanning is, erg genoeg, ook beslist nog *alive and kicking*. Daar wordt dus nu een nieuwe paradox aan toegevoegd die betrekking heeft op de spanning tussen ondermijning dan wel bevestiging van

genderbinariteit. We zijn *'at the crossroads of fragmentation and persistence of the gender binary'*, zegt Lorber. In een sterk gegenderde wereld zijn beide nodig: verschil en ongelijkheid moeten zichtbaar gemaakt worden om bestreden te kunnen worden. Deze balanceer-act kent, uiteraard, vele valkuilen, iets waar ik onder de noemer seksuele vorming nog even op terug zal komen.

Dus: waar staan we momenteel wat gender betreft? We zien veel getornd en geschoven worden aan conventionele systemen, met jongeren als belangrijke actoren. We zien dat sociale verandering in principe mogelijk is. Genderrebellens veroorzaken ambiguïteit en vervagen grenzen, maar tot op heden zijn de structurele en interactionele fundamenteën van gender als instituut nog bij lange na niet ondermijnd. Genderstereotypen worden nog, in belangrijke mate overal en continu, gerecycled en toegepast. Alle subtiele sociale processen van 'gender doen' zijn gericht op behoud van het binaire gendersysteem. Die realiteit moeten we erkennen om onze doelen scherp te stellen en strategisch te kunnen opereren. Daarnaast zijn alle hedendaagse verschuivingen van het grootste (gender)revolutionaire belang. Een terugval naar een situatie van enkele generaties geleden is ondenkbaar. We zijn op zoek naar een goede balans tussen erkenning én ontmanteling van genderbinariteit.

Het is van groot belang dat de technologische mogelijkheden die jongeren, nu meer dan ooit eerder ter beschikking staan, daarbij zo optimaal mogelijk worden ingezet.

Sociale media een tweesnijdend zwaard

We kunnen niet over het seksueel welzijn van jongeren in de 20er jaren praten zonder aandacht te besteden aan de rol van de sociale media. Sociale media zijn doorgedrongen tot in de haarvaten van onze sociale, relationele en seksuele levens, zeker die van de zogenaamde *i*-generaties. *Millennials*, *Zoomers* en generatie G zijn in toenemende mate volledig ondergedompeld in sociale media, ze zijn het water waar ze in zwemmen. Iedereen weet natuurlijk inmiddels dat daar veel hele positieve kanten aan zitten, maar ook een paar hele donkere.

Booster voor verbinding...

Ten eerste, *on the bright side*, een woord over de vele mogelijkheden tot verbinding en verbondenheid. Via sociale media ontstaan wereldwijde macro- en micro-gemeenschappen. Er zijn *safe havens* gecreëerd voor groepen die dat nodig hebben waaronder, zeker niet in laatste instantie, seksuele minderheden. Sociale media werken daarmee als aanjager, als booster voor collectief activisme. Het Amerikaanse *Pew Research Center* schrijft het politieke en sociale bewustzijn van de *Millennial*-generaties zelfs voor een belangrijk deel toe aan hun online opgroei. Vooral vroege blogfora als Tumblr zouden een 'apathische generatie' voorzien hebben van de informatie, de inzichten en de woorden-

schat die hen transformeerden naar de activistische, *woke* generatie van nu.

En natuurlijk zijn de seksuele mogelijkheden legio. Jongeren beleven digitaal seksuele avonturen en romantiek. Sexten is normatief geworden. Ik vond de kenschets 'digitaal friemelen' raak (Naezer & Hindriks, 2020). In het virtuele zoeken jongeren informatie, vinden er sociale steun, exploreren hun identiteit en ontwikkelen sociale vaardigheden. Daarbij materialiseren allerlei vormen van 'techno-seksualiteit' of 'digiseksualiteit'. En dat repertoire zal de komende decennia nog exponentieel toenemen, denk aan *sex dolls* en *chatbots*, het metaversum en artificiële intimiteit. De groei aan mogelijkheden voor seks- (en intimiteits-) werkers kunnen nog nauwelijks worden overzien. Deskundigen voorspellen een ongekeerde diversifiëring van relatievormen en een vergaande demystificering van seks (bijvoorbeeld Hatfield et al., 2020). Nu al lijkt de aanvankelijke koudwatervrees rond virtuele seks, online daten en sexten voor een belangrijk deel geweken. En dat is goed nieuws, omdat de kwalijke, donkere kanten ervan, het *groomen*, het *exposen* en het doorsturen van seksuele *content*, dan ook veel beter kunnen worden bestreden. Als gedrag principieel normatief wordt gevonden laat misbruik en grensoverschrijding zich gemakkelijker herkennen dan wanneer dat gedrag per definitie en in haar totaliteit wordt gestigmatiseerd.

.. en voor vijandigheid

Feitelijk hebben de meeste van die mooie mogelijkheden van techmedia ook een kwalijke, donkere pendant. Privacy issues vormen een belangrijke *pitfall* van alle digitale communicatie. Incorrecte informatie en *fake news* vormen een ander levensgroot probleem. En de geweldige mogelijkheden van *online communities* worden spijtig genoeg ook benut door pedoseksuelen en misogynie incels. Op het terrein van seks-tegen-betaling dreigt voor zelfstandige sekswerkers (ook hier) exploitatie. Gevaarlijke bubbels ontstaan waar *cyberbullying*, seksisme, agressie en intimidatie niet van de lucht zijn. De blaasbalg functie van sociale media werkt niet alleen voor goede doelen maar ook voor vijandigheid, polarisatie en ongelijkheid. Techcritici vrezen vergaande sociale ontwrichting en ondermijning van de democratie.

Welzijnseffecten

Ook blijven velen substantieel bezorgd over effecten van de nieuwe mediacultuur op het mentaal en seksueel welzijn van jongeren. De ingebouwde tools, algoritmes en procedures van sociale media kunnen inderdaad instigeren tot dwangmatig gebruik en verslaving. De druk tot geseksualiseerde zelfpresentatie kan vooral voor meisjes negatief uitpakken. Verder kan al te grote toewijding aan een digileven ieders *real life* sociale vaardigheden en communicatie benadelen, met mogelijk vormen van eenzaamheid tot gevolg. Sommigen vinden, dat in de 'hyperconnectiviteit' van sociale me-

dia echte hechting sowieso ver te zoeken is. Eva Illouz (2020) constateert, bijvoorbeeld, grote onzekerheid en vluchtigheid in huidige romantische relaties ontstaan via dating-apps en schetst een (toekomstige) realiteit van 'negatieve' relaties die onbestemd en kaderloos zijn en werkelijke wederkerigheid, vertrouwen en verbinding ontberen.

Uit mijn overzicht van relevante literatuur uit 2018 blijkt echter dat de soep over het algemeen niet zo heet gegeten wordt. Nederlandse jongeren lijken, volgens de laatste cijfers überhaupt nog maar mondjesmaat dating apps te gebruiken of 'informele seks' te hebben. We zijn natuurlijk wel heel benieuwd hoe het daar in de aankomende meting mee staat. Verder blijkt uit internationaal onderzoek dat negatieve aspecten zoals seksueel getinte *cyberbullying* of gepreoccupeerde zelfseksualisering zich aantoonbaar voordoen, maar bij slechts relatief weinig jongeren. Er zijn veel tegenstrijdige bevindingen op het vlak van negatieve effecten op het mentale welzijn.

Collega's van de UU (Boer et al., 2021a, 2021b) vinden in een groot longitudinaal onderzoek onder Nederlandse jongeren aanwijzingen dat gebruik van sociale media voor de meesten niet problematisch hoeft te zijn, zelfs niet als er sprake is van intensief gebruik. Het is vooral gebruik dat gepaard gaat met controleverlies en verslaving dat een negatief effect op het welzijn heeft. Maar dat is maar voor een kleine minderheid aan de hand (afhankelijk van het *cutoff point* 4-7 procent). Daarbij blijkt uit dit en ander onderzoek dat lang niet iedereen even kwetsbaar is voor negatieve gevolgen. Het lijkt erop dat gebruik negatiever uitpakt bij passief (i.t.t. actief) en negatief gemotiveerd gebruik, bij een gebrek aan internetvaardigheden, en bij de persoonlijke neiging om anderen al snel als superieur (beter, mooier, slimmer) te beoordelen. Het ligt voor de hand dat ervaringen met cybervictimisatie negatieve effecten hebben, maar ook op dit punt is de empirische evidentie niet eenduidig.

Al bij al blijven er nog veel vragen open naar welzijns-effecten van sociale mediagebruik. Duidelijk is wel, dat we vooral moeten kijken naar verschillen tussen jongeren, intersectionele verschillen, verschillen op basis van persoons- en omgevingskenmerken, van het type platform, van positieve of negatieve ervaringen op sociale media en, *last but not least*, naar verschillende soorten welzijn (zie ook Doornwaard, 2015). Er wordt veel verondersteld als het om sociale media en welzijn gaat, maar nog relatief weinig zeker geweten.

On- en offlinegedrag

Niettemin is een effect op offline seksueel verkeren alleszins reëel. Online en offline seksuele levens kunnen met elkaar concurreren. Het feit dat hedendaagse jongeren later en minder seks hebben wordt dan ook, onder andere, vaak toegeschreven aan hun frequente onlineactiviteiten, seksueel of anderszins. Dat zou simpelweg een tijdsdwestie kunnen zijn, of een verplaat-

sing van activiteiten. Ook zou de enorme hoeveelheid potentiële partners die via apps als Tinder passeren, tot een afwijzende *mindset* (Pronk & Denissen, 2020) of zogenaamde *Tinder fatigue* kunnen leiden. Verder zou het zien van ideale lichamen en (pornografische) seks op internet ook bij kunnen dragen aan onzekerheid, angst om te falen en niet durven experimenteren.

Bij onderzoek naar dergelijke mechanismen is het echter zaak om on- en offline seksualiteit steeds meer ook als geheel benaderen. We moeten de idee verlaten dat het internet buiten de 'echte' werkelijkheid staat. Dat wordt digitaal dualisme genoemd en een zogenaamde *false binary* (Sobieraj, 2020). We moeten erkennen dat seksuele ervaringen gewoonweg steeds meer (ook) plaats (zullen) hebben in een virtuele wereld. Dat maakt ze echter niet minder echt.

Ook hebben we geen baat bij een eenzijdige, overmatige problematiserende benadering van mediagebruik door jongeren. Die fout is eerder gemaakt bij de bestudering van conventionele media in het licht van de objectivering en seksualisering van meisjes. Feitelijk werd toen vaak uitsluitend naar negatieve effecten gekeken. Die eenzijdige nadruk op de kwalijke kanten van (seksueel getint) mediagebruik kan seksuele schaamte en zogenaamd negatieve seksuele identiteiten versterken. Het werkt normbevestigend, stimuleert seksnegativiteit en bemoeilijkt seksuele exploratie en emancipatie. Onderzoek naar de voorwaarden waaronder juist positieve effecten, waaronder seksueel plezier, via het internet gesorteerd worden is wellicht productiever en mag in ieder geval niet vergeten worden.

Digitale misogynie

Onmiskenbaar is ook de digitale omgeving voor meisjes onveiliger dan voor jongens. Onderzoek laat zien dat (bepaald) mediagebruik de vaak toch al gebrekkige lichaamswaardering van meisjes verder kan doen dalen. Daarnaast zijn meisjes, ook op het internet, vaker doelwit van seksueel getinte agressie, intimidatie en *shaming* en van misbruik door trollen en *groomers*. Een recent onderzoek van Plan International (2021) onder ruim 14.000 meisjes en jonge vrouwen tussen de 15 en 25 jaar uit 31 landen vindt dat 58 procent van hen te maken krijgt met online intimidatie, stevast seksegerelateerd en vaak seksueel van aard. De Nederlandse 12- maanden prevalentie cijfers (CBS, 2020) zijn ook enorm hoog: bijna 30% van de 16- tot 18-jarige en 23% van de 18- tot 24-jarige vrouwen geeft aan in die periode te zijn geconfronteerd met online intimidatie, drie keer zo veel als hun mannelijke leeftijdsgenoten.

Zulke 'digitale misogynie' (Sobieraj, 2020) kan gepaard gaan met grote emotionele, beroepsmatige, economische en sociale kosten. De risico's liggen relatief hoog als vrouwen jong en relatief (professioneel) onervaren zijn en/of tot sociaal gemarginaliseerde groepen behoren. Zorgvuldig onderzoek naar de lange-termijn gevolgen voor hun zichtbaarheid op het internet en hun algehele maatschappelijke positie is aangewezen.

Ook beantwoording van de vraag hoe bescherming en preventie het best vormgegeven worden, moet hoog op de prioriteitenlijst staan.

Bij dat al is het belangrijk te realiseren dat technologie en gender samen geproduceerd worden (vgl. Wajcman, 2010). De mediatechnologie die we nu kennen is zowel een uitvloeisel als een bron van genderideologie en sekseverhoudingen. Tools, procedures en algoritmen weerspiegelen én sturen gender; ze 'doen gender' in klassieke zin. Zo zijn, bijvoorbeeld, populaire sociale media van nu oorspronkelijk gebouwd op het principe van evaluatie van vrouwelijk uiterlijk. Het vroege Facebook was feitelijk een banale bangalist. In de verdere ontwikkeling van deze technologieën is het daarom van het grootste belang dat de relatie met gender zorgvuldig wordt gemonitord. We moeten technofeminisme bedrijven. Dat betekent, onder andere, dat er veel meer vrouwen (of beter: feministen m/v) betrokken moeten worden in die branche, bij voorkeur jonge feministen, om de constructie en de werking van al die algoritmen en artificiële intelligentie (*not to mention* het in ontwikkeling zijnde metaversum) nauwlettend in de gaten te houden en te beïnvloeden.

Grote uitdagingen

Het mag duidelijk zijn dat de internetrevolutie en Big Tech ons met hele grote uitdagingen confronteren. We kunnen het daarbij niet aan de platforms zelf overlaten om digitale onveiligheid en negatieve uitwassen te bestrijden. Overheden zullen moeten ingrijpen om te zorgen dat privacy en mensenrechten worden geëerbiedigd, sociale media voor ieder veilig zijn en geen ongelijkheid creëren, kortom dat technologie bijdraagt aan het publiek belang, aan een samenleving die werkt zoals we willen. Daarbij ligt er uiteraard een grote taak bij de 20er jaren jeugd. Juist op het terrein van internet en sociale media, waar zij meer dan andere generaties als een vis in het water zijn, zullen jongeren (moeten) acteren als *key drivers of social change*. Uiteraard moeten zij daartoe gefaciliteerd en gemachtigd worden. Toegang tot de digitale wereld voor alle jongeren wereldwijd, is daarbij een eerste randvoorwaarde. Vervolgens moeten digitale vaardigheden, weerstand en burgerschap integraal onderdeel uitmaken van de bredere seksuele vorming.

Valkuilen in de vorming

Seksuele vorming heeft een grote vlucht genomen onder invloed van de Aidsepidemie. De focus is daardoor relatief sterk komen te liggen op seksuele gezondheid in termen van risico's en bescherming. De laatste jaren zien we echter een duidelijke tendens om de focus te verbreden dan wel te verschuiven van seksuele gezondheid naar seksuele rechten, van specifiek gezondheidsgedrag naar seksuele *empowerment* en van (negatieve) aandacht voor seksuele risico's naar (positieve)

aandacht voor seksueel plezier en welzijn.¹ Met het toenemend belang van technologie en sociale media is de noodzaak van een brede benadering eens te meer urgent. De aan seksualiteit gelieerde context die jongeren moeten (leren te) navigeren wordt steeds complexer. Jongeren moeten manipulatie door technologie leren erkennen en weerstaan. Niet alleen digitale vaardigheden maar ook hoog-cognitieve vaardigheden, zoals kritisch denken, probleemoplossend vermogen, samenwerking en creativiteit zijn in toenemende mate relevant (vgl. MinBuza, 2020).

Een gerichte en adequate aandacht voor gender en macht is een absolute voorwaarde voor effectiviteit gebleken. De noodzaak van een *gendertransformative approach* wordt inmiddels breed onderschreven. Ook de complexe sociale processen rond grensoverschrijding en *consent* (in het Nederlands beter op te vatten als *afstemming* dan als *in-* of *toestemming*) zijn onmisbare elementen in de seksuele vorming, en worden gelukkig steeds meer als zodanig erkend. En het belang van aandacht voor seksueel plezier is recent ook met de hardst mogelijke evidentie onderschreven (Zaneva et al., 2022).

Een precaire balans

Het mag duidelijk zijn dat deze cruciale vereisten het uiterste vragen van leerkrachten. Wereldwijd zijn de kennis, vaardigheden en attitudes van docenten seksuele vorming bij herhaling een grote uitdaging gebleken. Docenten blijken, niet in laatste instantie, te worstelen met de behandeling van gender. Welwillendheid om gendersensitief te werk te gaan verwordt regelmatig tot de bevestiging van genderstereotypen en binair denken. Op allerlei vlakken moet een uitermate precaire balans worden gevonden tussen erkenning én ontmanteling/pervertering van sekseverschillen en genderstereotypen, tussen aandacht voor de kwetsbaarheid én de *agency* van potentiële slachtoffers en tussen focus op pleger én doelwit van grensoverschrijding. En dat alles zonder te vervallen in stigmatisering of *victim blaming*, een enorm ingewikkelde klus. Daarbij moeten docenten ook nog zorg dragen voor de veiligheid van seksuele minderheden en gender-nonconforme individuen in de klas.

Het verbaast dan ook niet dat veel leerkrachten, ook in Nederland, het lesgeven in seksuele en relationele vorming uitermate moeilijk zeggen te vinden en zich onvoldoende voorbereid voelen om te gaan met seksuele thema's en sociale veiligheid daaromtrent. Rutgers en Stichting School en Veiligheid (2021) hebben onlangs nog gepleit voor meer aandacht voor het vak in de lerarenopleidingen en de Pabo's. Specifieke richtlijnen voor de behandeling van gender en genderdiversiteit moeten daarbij alle aandacht krijgen.

¹ Zie Vanwesenbeeck, 2020 en Vanwesenbeeck e.a. 2016, 2019b en 2021 voor uitgebreidere reflectie op (ontwikkelingen in) seksuele vorming.

'Volwassenitis'

Behalve de behandeling van gender stelt ook de voor het vak vereiste methodiek veel leerkrachten voor grote problemen. Seksuele vorming dient namelijk bij uitstek *learner centered*, participatief en interactief te zijn. De perspectieven van leerlingen, hun behoeften en hun referentiekaders dienen centraal te staan. Daarbij is het van het grootste belang juist ook de verschillen en heterogeniteit onder jongeren te valideren, sowieso een adequaat tegengif tegen stereotypering (Cense, 2019). Dergelijke participatieve onderwijsmethoden staan haaks op traditionele docententraining en passen vaak niet goed in structuren en routines van scholen.

Een achterliggende, fundamentele hindernis voor betekenisvolle jongerenparticipatie is wat in de internationale literatuur *adulthood* wordt genoemd: een (onbewust maar) diepgeworteld geloof dat volwassenen beter zijn dan (kinderen en) jongeren en het vanzelfsprekende recht hebben om hen te disciplineren en controleren (zie bijvoorbeeld Bell, 1995). Omdat 'leeftijdscriminatie' hier de lading niet dekt, stel ik 'volwassenitis' als Nederlandse vertaling voor. Wijdverbreide volwassenitis maakt dat jongeren structureel te weinig serieus worden genomen en hun perspectieven inferieur aan die van volwassenen worden gevonden. Maar jongeren zijn niet alleen volwassenen-in-wording; ze hebben hun eigen complexe realiteiten. Als tegengif tegen volwassenitis zou het goed kunnen werken om jongeren eerder als een culturele groep dan als een leeftijdsgroep te benaderen.

Gebrek aan kennis

Een ook nog bijkomend probleem voor de kwaliteit van de moderne seksuele vorming is dat er feitelijk nog relatief weinig bekend is over wat meer of minder goed werkt. Veel onderzoek heeft zich de afgelopen decennia beperkt tot uitkomstmaten gerelateerd aan risico- dan wel gezondheidsgedrag of -attituden, overwegend in het licht van soa/hiv transmissie en ongeplande zwangerschappen. Evidentie voor wat in de seksuele vorming goed werkt in het licht van het bredere criterium 'seksueel welzijn' of 'seksueel burgerschap' is nauwelijks te vinden in de internationale literatuur. Dit is onlangs opnieuw vastgesteld door Rutgers onderzoekers (Beek et al., 2021). Ook wat goed werkt in de behandeling van gender en macht laat zich nog goeddeels raden. En wat goed werkt voor uiteenlopende groepen en in uiteenlopende contexten is zo goed als onontgonnen terrein.

Sterker, een goede wetenschappelijke operationalisatie van seksueel welzijn ontbreekt nog, internationaal én nationaal. Het is van groot belang dat een goede indicator voor seksueel welzijn wordt ontwikkeld. Die moet gezondheid, plezier en rechten omvatten. Voor Nederland wil ik ervoor pleiten dat die indicator vervolgens ook wordt toegevoegd aan de kerncijfers seksuele gezondheid in de leefstijlmonitor van CBS/VWS. Seksue-

eel welzijn moet een vaststaand thema in de publieke gezondheid zijn.

De effectiviteit van uiteenlopende participatieve methodieken is overigens ook nog relatief weinig onderzocht. Leerkrachten zijn keer op keer aangewezen op hun eigen intuïtie en moeten als het ware steeds het wiel zelf uitvinden.

'Gumcultuur'

Een en ander leidt ertoe dat moeilijke en controversiële thema's door veel leerkrachten gemakshalve vermeden worden. Behalve voor gender en geweld geldt dat ook voor thema's als homoseksualiteit en abortus. De opdracht om seksuele diversiteit te behandelen in de seksuele vorming, zoals die sinds 2012 is verwoord in de kerndoelen voor het onderwijs, heeft weliswaar tot een wildgroei aan initiatieven geleid maar de implementatie daarvan op scholen wordt niet gehandhaafd en laat nog sterk te wensen over. Dat geldt in versterkte mate voor christelijke en islamitische scholen. Daarbij wordt ook een bredere 'gumcultuur' geconstateerd bij scholen en educatieve uitgeverij (vooral van christelijke signatuur) om ongewenste of gevoelige onderwerpen uit lesmateriaal en curriculum 'weg te gummen' (Verhoef, 2021). Deze kwalijke ontwikkeling maakt onderdeel uit van een breder conservatief offensief dat de seksuele vorming in Europa (en daarbuiten) bedreigt (zie Datta, 2018).

Meerdere interventieniveaus

Daarmee wordt tegelijkertijd overduidelijk dat de bevordering van seksueel welzijn bij jongeren zich niet kan en mag beperken tot (schoolse) onderwijsprogramma's. Seksuele vorming moet onderdeel uitmaken van een veelzijdig pakket aan voorzieningen en interventies, *advocacy* en beleid (en het noodzakelijke wetenschappelijke onderzoek omtrent dat al) op uiteenlopende (macro- en micro-) niveaus van de samenleving. Contextgevoeligheid is op alle fronten gewenst. Toegang en zorg moet voor iedereen worden gewaarborgd, vooral ook voor groepen die moeilijk bereikbaar zijn en minder vanzelfsprekend worden bediend. Het pleidooi voor dergelijke 'multicomponent strategieën' in de seksuele welzijnsbevordering hangt rechtstreeks samen met het inzicht dat seksueel welzijn en gezondheid door vele structurele factoren wordt gedreven.

In het kielzog daarvan wordt ook heftig discussie gevoerd waar de nadruk in de publieke gezondheidszorg moet liggen. Moet de focus vooral liggen op de vorming van individuen of op verbetering van de omringende structuren en voorzieningen? Ligt de bal bij de burger of bij de politiek? Alhoewel seksueel welzijn uiteindelijk in de seksuele praktijk door individuen wordt gerealiseerd, is het de politiek die verantwoordelijk is voor het creëren van de gunstige voorwaarden daarvoor. Noodzakelijkerwijs moet de seksuele vorming van jongeren dus ook bewustzijn van omringende

structuren bewerkstelligen en jongeren aanspreken als pleitbezorgers voor de verbetering daarvan. Seksueel welzijn is een onderwerp dat breed is ingekaderd in vele praktijken en daarmee in meerdere gremia en (ministerieel) portefeuilles. Ieder heeft individuele verantwoordelijkheid voor seksueel welzijn, maar daarnaast staat buiten kijf: *bad sex is a political issue* (Angel, 2021).

Tenslotte

De verschillende ontwikkelingen die ik besproken heb in deze bespiegeling zouden voor het seksueel welzijn van jongeren wel eens roerige twintiger jaren kunnen beloven. Evenals dat gold voor *the roaring twenties* in de vorige eeuw, lijken het breken met sociale conventies en optimistische veranderingsgezindheid ook het huidige decennium niet vreemd. Beide decennia worden gekenmerkt door belangrijke en zich snel voltrekkende maatschappelijke ontwikkelingen. Evenals destijds, bewerkstelligt technologische vooruitgang substantiële sociale veranderingen. Ze brengt, hoe men het ook wendt of keert, in ieder geval een sterke diversifiëring van seksuele en sociale praktijken met zich mee. Wellicht gaan we in het post-COVID tijdperk ook nog vergelijkbare feestelijke losbandigheid zien als destijds in de periode na de Spaanse griep. Op het vlak van seksuele en gender-identiteitspolitiek doet zich nu al de nodige roerigheid voor. Onmiskenbaar wordt, beetje bij beetje, het harnas van de heteronormativiteit opgebroken.

Op het gevaar af weggezet te worden als een onverbeterlijke idealist (of erger, een belegen moralist) spreek ik hierbij de (op zich weinig verrassende) wens uit dat de veranderingsgezindheid van de hedendaagse jongeren zich terdege moge laten gelden, dat die moge bijdragen aan seksuele praktijken en verhoudingen waar veiligheid en plezier prevaleren boven ongelijkheid en onevenredigheid, waar openheid prevaleert boven rigiditeit, compassie boven aanmatiging en verbinding boven vijandigheid. Moge er een gevoelige slag gewonnen worden op neoliberalisme en het zorgverzengende marktdenken. Moge medemenselijkheid prevaleren boven commercie en relaties belangrijker worden dan imago.

Het staat buiten kijf dat in al deze complexe, veel-eisende veranderprocessen op het vlak van gender en seksualiteit een bijdrage uit wetenschappelijke hoek onontbeerlijk is. Positieve verandering is niet haalbaar zonder de kennis, het begrip en de overtuigingskracht welke wetenschappelijk onderzoek tegenover onwetendheid, vooroordeel en onwelwillendheid kan zetten. Moge dan, ten allerlaatste slotte, de nodige academische ruimte gecreëerd worden om die taak naar behoren te vervullen.

Literatuur

- Angel, K. (2021). *Tomorrow sex will be good again. Women and desire in the age of consent*. London/New York: Verso.
- Beek, T., van de Griend, J., Meijer, S., Schutte, L., & van der Vlugt, I. (2021). *Wat werkt dossier. School-gebonden interventies ter bevordering van de seksuele gezondheid en het seksueel welzijn van jongeren*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers en Soa Aids Nederland.
- Bell, J. (1995). *Understanding Adulthood: A Major Obstacle to Developing Positive Youth-Adult Relationships*; YouthBuild: Somerville, MA, USA.
- Boer, M., Stevens, G.W.J.M. Finkenauer, C., & van den Eijnden, R. J.J.M. (2021a). The complex association between social media use intensity and adolescent wellbeing: A longitudinal investigation of five factors that may affect the association. *Computers in Human Behavior*, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107084>
- Boer, M., Stevens, G.W.J.M. Finkenauer, C., de Looze, M.E., & van den Eijnden, R. J.J.M. (2021b). Social media use intensity, social media use problems, and mental health among adolescents: Investigating directionality and mediating processes. *Computers in Human Behavior*, 116, 106645.
- Bulté, A. (2021). Esther Perel. *Humo*, 2 november 2021.
- CBS (2020). *Prevalentiemonitor huiselijk geweld en seksueel geweld 2020*. Den Haag: WODC/CBS.
- CBS (2021a). *Aantal tienermoeders in tien jaar gehalveerd*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/24/aantal-tienermoeders-in-tien-jaar-gehalveerd>
- CBS (2021b). *Welzijn en stress bij jongeren in coronatijd*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2021/welzijn-en-stress-bij-jongeren-in-coronatijd/samenvatting>
- Cense, M. (2018). "Ze weten wel wat ze moeten typen, maar niet wat ze moeten zeggen." *Verklaringen voor een latere seksuele start*. https://rutgers.nl/wp-content/uploads/2021/03/2018_Een_latere_eerste_keer Onderzoeksrapport.pdf
- Cense, M. (2019). Navigating a bumpy road. Developing sexuality education that supports young people's sexual agency. *Sex Education*, 19, 263–276.
- Datta, N. (2018). "Restoring the Natural Order": The religious extremists' vision to mobilize European societies against human rights on sexuality and reproduction. Brussel: The European Parliamentary Forum on Population and Development (EPF).
- De Graaf, H., van den Borne, M., Nikkelen, S., Twisk, D., & Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren anno 2017*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H. & Vroege, J. (2020). *PSTG-rapport 2019*. Utrecht: Rutgers.
- De Graaf, N.M. & Carmichael, P. (2018). Reflections on emerging trends in clinical work with gender diverse children and adolescents. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 24, 353–364.
- De Looze, M. et al. (2014). *HBSC 2013. Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Utrecht University.
- De Looze, M.E., A.P.Cosma, W.A.M.Vollebergh, E.L.Duinhof, S.A.deRoos, S.vanDorsselaer, M.J.H.vanBon-Martens, R.Vonk, & G.W.J.M.Stevens (2020). Trends over Time in Adolescent Emotional Wellbeing in the Netherlands, 2005–2017: Links with Perceived Schoolwork Pressure, Parent-Adolescent Communication and Bullying Victimization. *Journal of Youth and Adolescence*, 49, 2124–2135.
- De Swaan, A. (2019). *Tegen de vrouwen. De wereldwijde strijd van rechtsisten en jihadist tegen de emancipatie*. Amsterdam: Prometheus.
- Dewinter, J. (2016). *Sexuality in adolescent boys with autism spectrum disorder*. Proefschrift Tilburg University.
- Doornwaard, S.M. (2015). *It's kind of an exiting story. The role of internet in adolescent sexual development*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Duits, L. (2021). Singles, seksuele relaties en seksuele rechten: Inzichten uit de coronacrisis. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 45, 12–16.
- Emmerink, P. (2017). *Gendered sexuality. Exploring dynamics of the sexual double standard*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Eshuis, J. (2020). Dertig jaar evolutionair psychologisch perspectief op seksualiteit. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 44, 181–197.
- Fine, M. (1988). Sexuality, schooling, and adolescent females: The missing discourse of desire. *Harvard Educational Review*, 58, 29–54.

- Finkenauer, C., Willems, Y.E., Weise, M., & Bartels, M. (2019). The social context of adolescent relationships. In: Burns, Tracey and Gottschalk, Francesca (Eds.) (2019). *Educating 21st Century Children. Emotional well-being in the digital age*. [Chapter 7]. OECD.
- Grzanka, P. R., Mann, E. S., & Elliott, S. (2016). The Neoliberalism Wars, or Notes on the Persistence of Neoliberalism. *Sexuality Research and Social Policy*, 13, 297–307.
- Haberland, N. A. (2015). The case for addressing gender and power in sexuality and HIV education: A comprehensive review of evaluation studies. *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 41, 31–42.
- Hatfield, E., Rapson, R.L., & Purvis, J. (2020). *What's Next in Love & Sex. Psychological and Cultural Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Hollway, W. (1984). Women's power in heterosexual sex. *Women's Studies International Forum*, 7, 63–68.
- Huijnk, W. & van Beusekom, G. (2021). *Wat maakt het verschil? Over het welzijn, de sociale relaties en de leefstijl van lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Hyde, J. S. (2005). The gender similarities hypothesis. *American Psychologist*, 60, 581–592.
- Illouz, Eva (2020). *Waarom liefde eindigt. Een onderzoek naar relaties in de 21e eeuw*. Utrecht: Ten Have.
- James, S.E. et al. (2016). *Report of the 2015 US Transgender Survey*. Washington, DC: National Center for Transgender Equality.
- Joemmanbaks, F., Graaf, H. de, Vermey, K., & Kuipers, L. (2021). *Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland tijdens de coronacrisis*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers/Soa Aids Nederland.
- Julian, K. (2019). Liever online dan echte seks. *The Atlantic/360Magazine*. <https://www.360magazine.nl/liever-online-dan-echte-seks/>
- Kuyper, L. & Vanwesenbeeck, I. (2009). High Levels of Same-Sex Experiences in the Netherlands: Prevalences of Same-Sex Experiences in Historical and International Perspective. *Journal of Homosexuality*, 56, 993–1010.
- Laan, E.T. M., Klein, V., Werner, M.A., van Lunsen, R.H.W., & Janssen, E. (2021). In Pursuit of Pleasure: A Biopsychosocial Perspective on Sexual Pleasure and Gender. *International Journal of Sexual Health*, 33, in press. DOI: 10.1080/19317611.2021.1965689
- Levant, R.F. & Pryor, S. (2020). *The Tough Standard. The Hard Truth about Masculinity and Violence*. Oxford: Oxford University Press.
- Lorber, J. (1994). *Paradoxes of Gender*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Lorber, J. (2022). *The New Gender Paradox*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Marra, E., de Graaf, H. & Meijer, S. (2020). *Seks onder je 25e in de residentiële jeugdzorg*. Utrecht: Rutgers/Soa Aids Nederland.
- McCrindle, M. (2020). *Understanding Generation Alpha*. <https://mccrindle.com.au/insights/blog/gen-alpha-defined/>
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2020). *Youth at heart. Jongeren in het hart van Nederlands ontwikkelingsbeleid*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Naezer, M.M. & Hindriks, J. (2020). Digitaal friemelen: Recht om te sexen. *Vlam Magazine*, 0, 42–49.
- Petersen, J.L. & Hyde, J.S. (2010). A meta-analytic re-view of research on gender differences in sexuality, 1993–2007. *Psychological Bulletin*, 136, 21–38.
- Plan International (2021). *Free to be online? Girls' and young women's experiences of online harassment*. <https://www.planinternational.nl/uploaded/2020/09/SOTWGR2020-CommsReport-EN.pdf?x27128>
- Pronk, T.M. & Denissen, J.J.A. (2020). A Rejection Mind-Set: Choice Overload in Online Dating. *Social psychological and Personality Science*, 11, 388–396.
- Rapoport, E., Athanasian, C. E., & Adesman, A. (2021). Prevalence of Non-heterosexual Identity and Same-Sex Sexual Contact Among High School Students in the US From 2015 to 2019. *JAMA Pediatrics*. 175, 970–972.
- Reid, D.S. et al. (2021). Online Sexual Partner Seeking as a Social Practice: Qualitative Evidence from the 4th British National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles (Natsal-4). *The Journal of Sex Research*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00224499.2021.1994516>
- Rutgers & Stichting School & Veiligheid. (2021). *Seksuele en relationele integriteit niet-vakspecifieke lerarenopleiding*. <https://seksuelevoorming.nl/wp-content/uploads/2021/11/Rapport-generiek.pdf>
- Sieben, I., Reeskens, T., & Halman, L. (2019). De conservatieve reflex van millennials. *Sociale Vraagstukken*, <https://www.socialevraagstukken.nl/de-conservatieve-reflex-van-millennials/>
- Sobieraj, S. (2020). *Credible Threat. Attacks Against Women Online and the Future of Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Twenge, J.M., Sherman, R.A., & Wells, B.E. (2017). Sexual Inactivity During Young Adulthood Is More Common Among U.S. Millennials and iGen: Age, Period, and Cohort Effects on Having No Sexual Partners After Age 18. *Archives of Sexual Behavior*, 46, 433–440.
- Van Anders, S.M., Herbenick, D., Brotto, L.A., Harris, E.A., & Chadwick, S.B. (2021). Heteronormativity theory of low sexual desire in women partnered with men. *Archives of Sexual Behavior*, epub ahead of print, <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10508-021-02100-x>
- Vanwesenbeeck, I. (2011a). 'Gender doen' in seks en sekswetenschap. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35, 142–153.
- Vanwesenbeeck, I. (2011b). [Oratie] Diverse verlangens. Seksuele ontwikkeling onder moderne dubbele moraal. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35, 232–239.
- Vanwesenbeeck, I. (2016). Pornografie-onderzoek in verleden, heden en toekomst. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 40, 123–127.
- Vanwesenbeeck, I. (2018). Jongeren, sociale media en seksualiteit: een literatuurbeschouwing. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 42, 14–24.
- Vanwesenbeeck, I. (2020a). Sociale perspectieven op gender en seks: verworvenheden en uitdagingen. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 44, 58–67.
- Vanwesenbeeck, I. (2021). Heteronormativiteit en de preventie van seksueel geweld. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 45, 108–114.
- Vanwesenbeeck, I. (2020b). Comprehensive sexuality education. In *Oxford Research Encyclopedia of Global Public Health*; Oxford University Press: Oxford, UK, 2020.
- Vanwesenbeeck, I., Cense, M., van Reeuwijk, M., Westeneng, J. (2021). Understanding sexual agency. Implications for sexual health programming. *Sexes*, 2, 378–396. <https://doi.org/10.3390/sexes2040030>
- Vanwesenbeeck, I., Flink, I., van Reeuwijk, M., & Westeneng, J. (2019b). Not by CSE alone ... furthering reflections on international cooperation in sex education. *Sex Education*, 19, 297–312.
- Vanwesenbeeck, I., Janssen, M.L. & Wijers, M. (2019a). 'Duizenden slachtoffers van seksuele exploitatie': feit of frame? *Tijdschrift voor Seksuologie*, 43, 104–113.
- Vanwesenbeeck, I., Westeneng, J., de Boer, T., Reinders, J., & van Zorge, R. (2016). Lessons learned from a decade implementing comprehensive sexuality education in resource poor settings: The world starts with me. *Sex Education*, 16, 471–486.
- Verhoef, A. (2021). Het weggummen van een opa, vakantie in Frankrijk, of huisdier uit schoolboeken is pas het begin. *De Volkskrant*, 3 november. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-schoolboeken-zonder-voorbeelden-met-opa-s-oma-s-vakanties-in-frankrijk-of-huisdieren-zijn-nog-maar-het-begin~b26b76a6/>
- Vollebergh, W. (2021). *De tijd van je leven. Jong zijn in Nederland in de afgelopen vijftig jaar*. Afscheidscollege, Universiteit Utrecht.
- Wajcman, J. (2010). Feminist theories of technology. *Cambridge Journal of Economics*, 34, 143–152.
- Westeneng, J. & Both, R.E.C. (2021). Impact van COVID-19 op seksuele en reproductieve gezondheid en rechten van jongeren in lage- en middeninkomenslanden. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 45, 62–66.
- Wiepjes, (2018). The Amsterdam Cohort of Gender Dysphoria Study (1972e2015): Trends in Prevalence, Treatment, and Regrets. *The Journal of Sexual Medicine*, 15, 582–590.
- Zaneva, M., Philpott, A., Singh, A., Larsson, G., Gonsalves, L. (2022). What is the added value of incorporating pleasure in sexual health interventions? A systematic review and meta-analysis. *PLoS ONE* 17(2): e0261034.
- Zucker, Alyssa N. & Bay-Cheng, Laina Y. (2020). Me First: The Relation Between Neoliberal Beliefs and Sexual Attitudes. *Sexuality Research and Social Policy*, DOI 10.1007/s13178-020-00466-6

Op naar een sekspositieve toekomst! Waarom een positieve benadering van seksualiteit zo belangrijk is in het seksuele vormingsonderwijs

Margreet de Looze¹ & Jenneke van Ditzhuijzen^{1,2}

¹ Afdeling Interdisciplinaire Sociale Wetenschap, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Nederland

² Amsterdam UMC, Amsterdam, Nederland

Samenvatting

Een positieve benadering van seksualiteit, waarin niet alleen aandacht is voor de risico's van seks, maar juist ook voor thema's als seksueel plezier en *consent*, is essentieel voor een gezonde ontwikkeling van seksualiteit bij jongeren. Het draagt bij aan plezierige seksuele ervaringen, aan de algemene gezondheid van jongeren, aan veilige seks, gendergelijkheid en preventie van seksueel geweld. Hoewel steeds meer scholen een positieve benadering van seksualiteit nastreven in hun seksuele vormingsonderwijs, voelen docenten seksuele vorming zich vaak niet voldoende voorbereid om deze lessen te geven. In dit artikel betogen wij dat er meer onderzoek moet komen naar de manier waarop positieve seksuele vorming het best geïmplementeerd kan worden op middelbare scholen.

In 2012 was Ine Vanwesenbeeck toen net aangesteld als bijzonder hoogleraar Seksuele Ontwikkeling, Diversiteit en Gezondheid, één van de grondleggers van het vak *Jongeren en Seksualiteit* - later *Youth and Sexuality* - aan de Universiteit Utrecht. Een vak waarin de seksualiteit van jongeren vanuit biopsychosociaal perspectief wordt belicht en waarin Ine een prominente plaats bleef houden vanwege haar expertise op het brede veld van gender en seksualiteit. De afgelopen tien jaar hebben wij dit mooie vak, wat tot één van de populairste keuzevakken is geworden van de bacheloropleiding Interdisciplinaire Sociale Wetenschap, mogen verzorgen. Met het verstrijken van de jaren viel ons echter iets op: het was stuitend hoe weinig studenten wisten over bepaalde onderwerpen, en ook hoe verontwaardigd zij hier zelf over waren. Jaar in, jaar uit keken verbaasde gezichten ons aan vanuit de collegezaal, wanneer we thema's zoals vrouwelijke seksualiteit, *consent* en seksueel plezier bespraken. Boos of verdrietig hoorden wij studenten verzuchten: "Waarom wist ik dit niet?" en "Had ik dit maar eerder geweten!"

Hoe kan het dat in een land als Nederland, dat met haar pragmatische, liberale, zogenaamde 'Nederlandse

aanpak' van seksuele vorming en sinds lange tijd gezien als een voorloper en voorbeeld op het gebied van seksuele vorming (Ferguson, Vanwesenbeeck, & Knijn, 2008; Vanwesenbeeck, 2020), jongeren relatief weinig weten over deze onderwerpen? Het staat in schril contrast met de topospositie die Nederlandse jongeren internationaal gezien innemen wat betreft hun seksuele gezondheid, en dan in het bijzonder hun anticonceptiegebruik. Binnen Europa en Noord-Amerika is er geen land waarin meisjes vaker de pil gebruiken dan in Nederland, en het percentage jongeren dat géén voorbehoedsmiddelen gebruikt is alleen in Denemarken lager (Inchley et al., 2020). Ook wat betreft tienerzwangerschappen scoort Nederland bijzonder laag (World Bank, 2021). Een veel genoemde verklaring hiervoor is dat vrijwel alle jongeren seksuele vorming krijgen wat betreft de risico's van seks. Op dit vlak doen jongeren en het seksuele vormingsonderwijs in Nederland het dus eigenlijk heel goed. Maar een kanttekening die hier dus bij geplaatst kan worden, is dat de positieve kanten van seks, waaronder seksueel plezier, en thema's zoals *consent* en diversiteit, nog vaak onderbelicht zijn. Hoewel er de laatste jaren wel degelijk een kentering gaande is in het seksuele vormingsonderwijs en er mooie programma's ontwikkeld zijn die wél uitgebreid stilstaan bij deze thema's, laat onderzoek zien dat onze anekdotische ervaring binnen het vak *Youth and Sexuality* niet op zichzelf staat. In recent onderzoek gaven jongeren aan dat zij niet tevreden zijn over het seksuele vormingsonderwijs dat zij krijgen (De Graaf et al., 2017) en dat zij méér les willen krijgen over thema's zoals sek-

Dr. M. de Looze, is universitair docent Interdisciplinaire Sociale Wetenschap, Universiteit Utrecht

Dr. J. van Ditzhuijzen is universitair docent Interdisciplinaire Sociale Wetenschap, Universiteit Utrecht & onderzoeker Amsterdam UMC

Correspondentieadres: M.E.deLooze@uu.nl

sueel plezier, *consent* en diversiteit (Cense et al., 2019; 2020).

Het belang van een positieve benadering in seksuele vorming

Waarom is het zo belangrijk dat seksuele vorming niet alleen gaat over het voorkomen van risico's zoals ongewenste zwangerschappen en soa's, maar juist ook over het bevorderen van seksueel plezier? Een eerste voor de hand liggende reden is dat seksueel plezier nu juist een belangrijke factor is in het voorkomen van onveilige seks. Zo blijkt uit onderzoek dat *pleasure-based* seksuele vorming samenhangt met condoomgebruik, anticonceptiegebruik en het voorkomen van ongewenste zwangerschappen en soa's (o.a., Hanbury & Eastham, 2016; Higgins & Hirsch, 2008; Scott-Sheldon & Johnson, 2016; zie ook vooral Laan et al., 2021). Maar sekspositieve seksuele vorming heeft daarnaast nog verder reikende doelen, zoals het bespreekbaar maken van genot en grenzen, het versterken van de eigen regie, en het tegengaan van ongelijkheid tussen seksuele partners. Het werken aan deze doelen kan een veel dieper, meer blijvend, en breder effect hebben op de seksuele gezondheid en het welzijn in het algemeen. Zo toont onderzoek overtuigend aan dat een positief seksueel zelfbeeld en seksuele *self-efficacy* in sterke mate bijdragen aan seksuele gezondheid (bijvoorbeeld Boydell et al., 2021; Haberland & Rogow, 2015; Kågsten & Van Reeuwijk, 2021, Maas & Lefkowitz, 2015; Vanwesenbeeck et al., 2021). Het praten over seks en *consent* kan helpen in de preventie van seksuele grensoverschrijding (Hirst, 2012; Kettrey, 2018), en meer gelijkheid tussen seksuele partners hangt sterk samen met een hoger welzijn van beide partners (Ford et al., 2019).

Bovendien reikt de invloed van sekspositieve seksuele vorming verder dan individuele seksuele en algehele gezondheidsuitkomsten. Zo draagt het bij aan het sociale klimaat op scholen (Vanwesenbeeck, 2020). Door positieve seksuele vorming krijgen jongeren niet alleen meer kennis over hun eigen lichaam, relaties en seksualiteit, maar leren zij ook respectvol met elkaar om te gaan. Op een breder maatschappelijk niveau draagt positieve seksuele vorming bij aan cultuurverandering en gendergelijkheid (Ford et al., 2019; Gruskin et al., 2019). Niet alleen omdat sekspositieve seksuele vorming zaken als de dubbele seksuele moraal, strikte gendernormen, praktijken rondom *victim blaming* en seksueel grensoverschrijdend gedrag aan de kaak stelt, maar ook omdat het gesprek geopend wordt over wat fijn is aan seks. Om te weten waar je eigen grenzen liggen en die van een ander, is het belangrijk om plezier (en de grenzen daarvan) te kennen en herkennen. Recente ontwikkelingen rondom grensoverschrijdend gedrag bij *The Voice of Holland* en de hoge prevalenties van straatintimidatie illustreren dat er nog veel werk is op dit gebied.

Seksuele vorming op Nederlandse scholen anno nu

Sinds een aantal jaar is er een verschuiving gaande in seksuele vormingslessen op scholen in Nederland; naast de (negatieve) aandacht voor seksuele risico's is er nu ook steeds meer (positieve) aandacht voor seksueel plezier en welzijn (Vanwesenbeeck, 2020). Sinds eind 2012 zijn scholen verplicht om aandacht te besteden aan seksualiteit en diversiteit, waaronder seksuele diversiteit. Scholen zijn echter vrij om hier zelf invulling aan te geven. Het ontbreekt voorts nog aan duidelijke richtlijnen waar het curriculum aan moet voldoen of welke onderwerpen aan bod moeten komen. De verplichting om aandacht te besteden aan seksualiteit en seksuele diversiteit geldt bovendien alleen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs. Voor de bovenbouw geldt (nog) geen verplichting.

Het huidige onderwijsaanbod rondom seksuele vorming is momenteel versnipperd, weinig doelgericht, docentafhankelijk, en niet geborgd in een doorlopende leerlijn (Inspectie van Onderwijs, 2016). Er bestaan kwalitatief hoogwaardige en erkende interventies waarin relevante thema's, zoals seksueel plezier en diversiteit, aan bod komen, maar deze worden weinig gebruikt (Rutgers, COC NL en SANL, 2018). Met de steeds hoger wordende gemiddelde leeftijd waarop jongeren seksueel actief worden (18 jaar in 2017; De Graaf et al., 2017), is het bovendien aanbevolen om niet alleen op jongere leeftijd, maar ook in de bovenbouw van de middelbare school, aandacht te hebben voor (positieve) seksuele vorming, omdat er juist dan veel gebeurt en de thema's echt beginnen te leven. Dit is ook geheel in lijn met wat jongeren zelf aangeven te willen (Cense et al., 2019; 2020).

Voor docenten op middelbare scholen is het echter niet altijd eenvoudig om seksuele vormingslessen te verzorgen. Hoewel onderwerpen zoals seksueel plezier, *consent* en diversiteit nu vaak nog niet eens worden aangesneden, blijkt uit recent onderzoek onder studenten van de lerarenopleiding en startende biologie docenten dat de helft zich onvoldoende voorbereid voelt om de lessen seksuele vorming te verzorgen (Olofsen et al., 2021). Zij worstelen bijvoorbeeld met het feit dat leerlingen niet makkelijk praten over seksualiteit in de klas, dat zij er niets over willen weten of juist de docent uitdagen, of dat leerlingen zich in de les negatief, seksistisch of discriminerend uitlaten. Bovendien geven de docenten aan het moeilijk te vinden om adequaat te reageren op situaties die raken aan seksualiteit in de klas en op school, en om een veilige sfeer te creëren waar iedereen zichzelf kan zijn. Docenten lijken in het bijzonder moeite te hebben met het thema gender. Welwillendheid om gendersensitief te werk te gaan leidt soms, onbedoeld en onbewust, tot de bevestiging van genderstereotypen en binair denken. Een illustratie hiervan is de valkuil van het 'stigmabewustzijn'; wan-

neer de docent eerst beargumenteert dat mensen gediscrimineerd worden door hokjesdenken, en daarna dezelfde hokjes probeert te laten vervagen, worden de hokjes onbedoeld juist weer benadrukt (Felten, 2017).

Hoewel docenten dus op verschillende vlakken uitdagingen ondervinden en hier in hun opleiding (te) weinig op voorbereid worden, is hun rol essentieel voor een succesvolle implementatie van de lessen seksuele vorming (Schutte, 2014). Nu steeds meer scholen het belang inzien van een sekspositieve benadering, zullen docenten - gezien de gevoeligheid van thema's zoals seksueel plezier, zeker in een klas vol pubers - voor additionele uitdagingen komen te staan. Om goede seksuele vorming aan te kunnen bieden aan toekomstige generaties jongeren, is er daarom meer zicht nodig op de organisatie van het seksuele vormingsonderwijs in Nederland, en in het bijzonder de rol van de docent. Want zelfs al zouden erkende, effectief gebleken seksuele vormingsprogramma's van A tot Z worden verplicht op alle scholen, dan nog valt of staat hun effectiviteit met de kennis, attitudes en vaardigheden van degenen die de lessen verzorgen.

Een sekspositieve toekomst

Hoe kunnen we het seksuele vormingsonderwijs in Nederland zo organiseren dat degenen die de lessen verzorgen de kennis, attitudes en vaardigheden hebben die nodig zijn om te kunnen voldoen aan de wensen en behoeftes van jongeren anno 2022? Deze vraag staat centraal in een nieuw onderzoek van de Universiteit Utrecht, in samenwerking met Rutgers, Soa Aids Nederland en Stichting Seksueel Welzijn Nederland, en gesubsidieerd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit (FWOS). Op basis van een nationaal representatieve survey onder docenten seksuele vorming en verdiepende focusgroepen met docenten en leerlingen, gaan we in kaart brengen welke uitdagingen zij ervaren of verwachten bij het geven van sekspositieve seksuele vorming, en wat hun behoeften zijn. Op welke manier zouden lerarenopleidingen bijvoorbeeld meer aandacht moeten geven aan seksuele vorming en aan het waarborgen van sociale veiligheid rondom seksualiteit in de klas en in de school? Wat zijn *best practices* als het aankomt op handelingsverlegenheid in de lessen over seksueel plezier? Maar ook: moeten we de lessen seksuele vorming niet overlaten aan gespecialiseerde docenten, die van school naar school gaan en met hun expertise een groot aantal scholen en leerlingen bereiken?

Met dit onderzoek hopen we bij te dragen aan een positieve ontwikkeling van de seksuele gezondheid van toekomstige generaties jongeren. Het vertrek van Ine Vanwesenbeeck laat een gat achter bij de Universiteit Utrecht, maar de focus van haar bijzondere leerstoel zal voortvarend worden voortgezet. Dit is ook nodig, want, om met Ines eigen woorden af te sluiten: 'Sex education is a job never done'.

Woord van dank. Wij danken Marianne Cense van Rutgers voor haar constructieve feedback op een conceptversie van dit artikel.

Literatuur

- Boydell, V., Wright, K. Q., & Smith, R. D. (2021). A rapid review of sexual pleasure in first sexual experience(s). *Journal of Sex Research*, 58(7), 850-862. <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.1904810>
- Cense, M., de Grauw, S., & Vermeulen, M. (2019). *Gewoon het taboe eraf halen. Wat leerlingen willen weten van seksuele vorming*. Utrecht: Rutgers.
- Cense, M., de Grauw, S., & Vermeulen, M. (2020). 'Sex Is Not Just about Ovaries': Youth Participatory Research on Sexuality Education in The Netherlands. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17(22), 8587; <https://doi.org/10.3390/ijerph17228587>
- Felten, H. (2017). *Genderhokjes doorbreken: (hoe) werkt dat? De resultaten van een theorie-gestuurde evaluatie*. Utrecht: Movisie.
- Ferguson, R. M., Vanwesenbeeck, I., & Knijn, T. (2008). A matter of facts. . . and more: An exploratory analysis of the content of sexuality education in the Netherlands. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 8(1), 93-106. <https://doi.org/10.1080/14681810701811878>
- Ford, J. V., Corona Vargas, E., Finotelli, I., Jr., Fortenberry, J. D., Kismödi, E., Philpott, A., Rubio-Aurioles, E., & Coleman, E. (2019). Why pleasure matters: Its global relevance for sexual health, sexual rights and well-being. *International Journal of Sexual Health*, 31(3), 217-230. <https://doi.org/10.1080/19317611.2019.1654587>
- De Graaf, H., van den Borne, M., Nikkelen, S., Twisk, D., & Meijer, S. (2017). Seks onder je 25°. *Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*. Utrecht: Rutgers en Soa Aids Nederland.
- Gruskin, S., Yadav, V., Castellanors-Usigli, A., Khizanishvili, G., Kismödi, E. (2019). Sexual health, sexual rights and sexual pleasure: meaningfully engaging the perfect triangle. *Sexual and Reproductive Health Matters* 27(1):29-40. <https://doi.org/10.1080/26410397.2019.1593787>
- Haberland, N., Rogow, D. (2015). Sexuality education: emerging trends in evidence and practice. *Journal of Adolescent Health*, 56 (S15-S21). <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.08.013>
- Hanbury, A., & Eastham, R. (2016). Keep calm and contracept! addressing young women's pleasure in sexual health and contraception consultations. *Sex Education*, 16(3), 255-265. <https://doi.org/10.1080/14681811.2015.1093925>
- Higgins, J.A., Hirsch, J.S. (2008). Pleasure, power and inequality: incorporating sexuality into research on contraceptive use. *American Journal of Public Health*, 98(10), 1803-1813. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2007.115790>
- Hirst, J. (2013). 'It's got to be about enjoying yourself': young people, sexual pleasure, and sex and relationships education. *Sex Education*, 13(4), 423-436. <https://doi.org/10.1080/14681811.2012.747433>
- Inspectie Onderwijs (2016). *Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit. een beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Kågsten, A., Van Reeuwijk, M. (2021). Healthy sexuality development in adolescence: proposing a competence-based framework to inform programmes and research. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 29(1), 104-120. <https://doi.org/10.1080/26410397.2021.1996116>
- Kettrey, H.H. (2018). "Bad girls" say no and "good girls" say yes: sexual subjectivity and participation in undesired sex during heterosexual college hookups. *Sexuality & Culture*, 22, 685-705. <https://doi.org/10.1007/s12119-018-9498-2>
- Laan, E.T.M., Klein, V., Werner, M.A. van Lunsen, R.H.W., & Janssen, E. (2021). In pursuit of pleasure: A biopsychosocial perspective on sexual pleasure and gender. *International Journal of Sexual Health, ahead of print*, 1-21. <https://doi.org/10.1080/19317611.2021.1965689>
- Maas, M.K., & Lefkowitz, E.S. (2015). Sexual esteem in emerging adulthood: Associations with sexual behavior, contraception use, and romantic relationships. *Journal of Sex Research*, 52(7), 798-806. <https://doi.org/10.1080/00224499.2014.945112>
- Olofsen, S., Coehoorn, I., Verloop, J., & Reitzema, E. (2021). *Seksuele en relationele vorming en integriteit. Lerarenopleiding biologie. Ervaring van aankomende en beginnende docenten*. Rutgers en Stichting School & Veiligheid.

- Rutgers, COC Nederland en Soa Aids Nederland (2018). *Visiedocument voor ontwikkelteams - Thema: kerndoelen seksualiteit en seksuele diversiteit en de borging van seksuele en relationele vorming (PO, VO en SO). Persoonlijke communicatie.*
- Schutte, L., Meertens, R., Mevissen, F.E.F., Schaalma, H., Meijer, S., & Kok, G. (2014). Long Live Love: The implementation of a school-based sex-education program in the Netherlands. *Health Education Research*, 29(4):583-597. <https://doi.org/10.1093/her/cyu021>
- Scott-Sheldon, L. A. J., & Johnson, B. (2006). Eroticizing creates safer sex: A research synthesis. *The Journal of Primary Prevention*, 27(6), 619–640. <https://doi.org/10.1007/s10935-006-0059-3>
- Vanwesenbeeck, I. (2020). *Comprehensive Sexuality Education. Oxford Research Encyclopedia, Global Public Health.* Oxford University Press, USA.
- Vanwesenbeeck, I., Cense, M., Van Reeuwijk, M., & Westeneng, J. (2021). Understanding sexual agency. Implications for sexual health programming. *Sexes*, 2(4), 378-396. <https://doi.org/10.3390/sexes2040030>
- World Bank (2021). *Adolescent fertility rate (birth per 1,000 women ages 15-19)*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SP.ADO.TFRT>

ADVERTENTIE

Pelvitec

Gladde siliconen pelottes
Diverse sets óf per stuk te bestellen
Meer informatie:
www.pelvitec.nl of mail naar info@pelvitec.nl

Van seksuele arena tot sociaal speelveld. Denken over seksuele keuzes van jongeren

Marianne Cense

Rutgers, Utrecht, Nederland

Samenvatting

In het beleid rond seksuele gezondheid staan keuzevrijheid en zelfbeschikking centraal. Deze uitgangspunten bevorderen de seksuele rechten van mensen, maar veronderstellen ook dat mensen controle hebben en verstandige, verantwoordelijke keuzes maken. In mijn onderzoek naar de seksuele beleving van jongeren wordt duidelijk dat dit idee van vrije keuze problematisch is. Jongeren navigeren tussen meerdere verlangens, verwachtingen en sociale normen. De nadruk op individuele verantwoordelijkheid maakt bovendien dat problemen, zoals een ongeplande zwangerschap of seksueel geweld, kunnen leiden tot zelfverwijt en schuldgevoelens. Hoe kunnen we over de bewegingsruimte (*agency*) van jongeren denken, op een wijze die geen absolute autonomie veronderstelt, maar rekening houdt met hun sociale navigatie? En wat betekent dit voor de seksuele vorming van de toekomst?

Individuele keuzevrijheid is een belangrijk principe in Nederland. In het beleid rond seksueel welzijn staat zelfbeschikking centraal. Seksuele gezondheidsbevordering is erop gericht jongeren te motiveren en in staat te stellen om ‘gezonde’ keuzes te maken, zoals veilige seks, gelijkwaardige relaties en je wensen en grenzen aan kunnen geven (Mastro & Zimmer-Gembeck, 2015). Dit uitgangspunt bevordert de seksuele rechten van mensen en past in het neoliberale denken over mensen als handelende, vrije individuen. De focus ligt op het individuele, ‘kiezende’ subject (Richardson, 2017). Maar deze vrijheid en mogelijkheden hebben een keerzijde. Het vraagt ook dat mensen controle hebben en verstandige, verantwoordelijke keuzes kunnen maken (Bay-Cheng, 2015). Problemen die jongeren kunnen tegenkomen, zoals een ongeplande zwangerschap of een doorgestuurde naaktfoto, leiden dan al snel tot zelfverwijt en schuldgevoelens. Uit mijn interviews met jongeren over hun seksuele ervaringen en keuzes komt naar voren dat keuzevrijheid een problematisch concept is. Veel keuzes die jongeren maken zijn niet autonoom, los van invloeden van buitenaf. Jongeren navigeren tussen diverse verlangens, verwachtingen en sociale normen. Ze willen bijvoorbeeld ervaringen opdoen en hun ruimte verkennen, en ze willen ook door hun vrienden geaccepteerd worden, niet afwijken van wat “normaal” is én hun ouders niet teleurstellen. In deze zoektocht gaat het veel minder

om het raadplegen van een autonoom innerlijk kompas, dat laat zien welke keuzes voor jou persoonlijk de beste zijn, maar om het navigeren van verschillende sociale verwachtingen en het behoud van belangrijke relaties. Een voorbeeld. Een aantal jaren geleden deed ik met een collega onderzoek naar de seksuele beleving van jongeren, vanuit een levensloop perspectief. In interviews vroegen we hen eerst hun seksuele levenslijn te tekenen, met alle hoogtepunten en dieptepunten en deze vervolgens toe te lichten. We spraken 46 jongeren tussen de 12 en 21 jaar. Voor dit betoog wil ik de levensverhalen van twee meisjes van 19 jaar naar voren halen. Het eerste meisje, laten we haar Lucille noemen, vertelde dat ze een abortus had gehad op haar 15^e. Op haar 17^e was ze voor de tweede keer ongepland zwanger geworden van dezelfde vriend, maar dit keer kozen ze ervoor een kind te krijgen. Ze woonde met haar vriend en kind bij haar moeder en volgde een MBO opleiding. Ze reflecteerde:

Toen ik abortus liet doen, was ik veel te jong om een kind op te voeden, vond ik. Mijn vriend was het er ook mee eens. We zijn bij elkaar gebleven. Hij heeft me wel gesteund, hij is meegegaan en erbij gebleven. Dus ja, alles is goed gegaan. Ik heb het geluk dat ik zo'n vriend heb gekregen. Want je hoort best wel dat hij dan in één keer weggaat ofzo. En dan denk ik, gelukkig heb ik dat niet.

Lucille is dankbaar dat haar vriend en haar moeder achter haar staan en haar steunen, zowel tijdens de abortus als nu, met het opvoeden van haar kind. Ze kijkt zonder

spijt terug. Ze kijkt vooral vooruit. Ze wil eerst haar opleiding afmaken en dan niet te lang wachten voor een volgend kind. Het tweede meisje, Jennifer, heeft in haar seksuele loopbaan niet te maken gekregen met onbedoelde zwangerschap en ook niet met soa's of seksuele dwang. Toch bevat haar lijn vanaf haar vijftiende veel dieptepunten. Ze is beschadigd geraakt door vriendjes die ontrouw waren en haar slecht behandelden en kijkt met bitterheid terug. Ze vertelde:

Jongens weten nooit wat ze willen. Jongens zijn irritant. Ik heb twee broertjes en als ik dan een vriend heb, dan lijkt het alsof ik nog een broertje heb. Het is gewoon vervelend. Ik ben jongens eigenlijk zat, omdat het jongens zijn. Jongens zijn gewoon vreselijk.

Deze twee verhalen laten zien dat seksueel welzijn en seksuele gezondheid meer omvatten dan de afwezigheid van soa's, tienerzwangerschap en seksuele dwang. Lucille heeft weliswaar twee ongeplande tienerzwangerschappen meegemaakt, maar ze geeft haar seksuele welzijn een veel hoger cijfer dan Jennifer, terwijl Jennifer als 'seksueel gezond' uit de statistieken naar voren zou komen. Het behoud van verbondenheid met belangrijke mensen blijkt voor jongeren een belangrijke factor of een seksuele keuze of gebeurtenis achteraf positief geëvalueerd wordt (Cense, 2019a).

Toch is het onderzoeken en bespreken van verbondenheid op ons werkterrein, het bevorderen van seksuele gezondheid en seksueel welzijn, vreemd genoeg geen vanzelfsprekendheid. Hoe kunnen we naar de keuzes van jongeren kijken en hun sociale navigatie - hun strategieën, acties en onderhandelingen voor het onderhouden van relaties en het navigeren door bredere sociale verwachtingen (Bell, 2012) - hierin meenemen? En wat betekent dat voor seksuele vorming?

Nieuwe denkrichtingen

Ine Vanwesenbeeck was één van de eersten die een ander model tegenover de individuele benadering van seksuele gezondheid zette. In 1999 lanceerde ze samen met andere onderzoekers het model van de seksuele interactiecompetenties (Vanwesenbeeck, Zessen, van, Ingham, Jaramazovic, & Stevens, 1999). Dit model schetst een seksuele arena, waarin twee mensen elkaar ontmoeten, elk met hun eigen voorgeschiedenis en competenties. De mate van seksueel welzijn wordt bepaald in de ontmoeting tussen twee mensen, niet alleen door individuele keuzes en eigen weerbaarheid. De leerervaring die deze ontmoeting geeft, nemen ze allebei weer meer naar een volgende ontmoeting. Seksueel welzijn is dus meer dan de optelsom van je eigen bagage, het ontstaat in interactie. Het model ligt aan de basis van veel interventies en campagnes, en heeft veel onderzoekers geïnspireerd.

Vanuit mijn onderzoek onder jongeren wil ik daar een dimensie aan toevoegen, want de verbondenheid van jongeren reikt verder dan hun sekspartner. In hun keuzes en hun koers laten ze zich ook leiden door wat hun vrienden doen en vinden en wat hun ouders verwachten. Het gaat dus niet alleen om de seksuele arena met twee mensen, maar ook om het hele sociale speelveld om hen heen. Bij wie wil je horen? Wie steunt jou? Wat is de norm in jouw groep? En het gaat om de morele kaders die hun sociale omgeving en de maatschappij hanteert. Wie mag of moet je zijn? En wat mag of moet je doen? Denk bijvoorbeeld over maagd blijven tot het huwelijk, maar ook over een blootfoto delen of seks hebben op je 14e. Morele kaders zijn niet gender neutraal, maar sturen hoe je je als man of vrouw hoort te gedragen en weerspiegelen vaak een dubbele seksuele moraal. En zoals Ine Vanwesenbeeck in haar oratie in 2011 duidelijk maakte; rigide gender normen en de dubbele seksuele moraal die daaruit voortvloeit, zijn een grote belemmering voor seksueel welzijn (Vanwesenbeeck, 2011).

Een andere component van het sociaal speelveld die ik hier wil noemen, zijn de verhalen die beschikbaar zijn over relaties en seksualiteit. Uit mijn onderzoek onder jongeren komt naar voren hoe belangrijk pluriforme verhalen zijn, om je een beeld te kunnen vormen van verschillende verlangens, identiteiten en relaties (Cense, 2019b). Als kinderen en jongeren opgroeien met een beperkt aantal verhalen over relaties en seksualiteit, doorgaans een conservatief hetero verhaal, is het moeilijker andere mogelijkheden te zien en je eigen verhaal meester te worden. Dit brengt me tot het volgende model over de ontwikkeling van *sexual agency* van jongeren. *Sexual agency* is een lastig te vertalen begrip, het gaat over bewegingsruimte veroveren, over je eigen koers vinden en je seksuele zelf ontwikkelen (Harris & Dobson, 2015). Het sociale speelveld is in vier componenten in de witte vlakken te vinden: de culturele en religieuze moraal over seksualiteit, de sociale en gendernormen, verwachtingen van en loyaliteit aan vrienden en familie en beschikbare verhalen. Tot elk domein moet een jongere zich verhouden en een eigen koers vinden.

De seksuele vorming van de toekomst

Wat betekent dit sociale speelveld voor de seksuele vorming van de toekomst? Natuurlijk blijft goede leeftijdsadequate informatie belangrijk, in elke fase van de seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren. Over de ontwikkeling van je lichaam, over de puberteit, over *consent*, over seksueel genot, over seksuele en gender diversiteit, over online sexten en daten en ga zo maar door. Maar daarmee zijn we er niet. Want met informatie en de boodschap van verstandige keuzes maken alleen, versterken we de boodschap dat het je eigen schuld is als er iets vervelends gebeurt, als er

een naaktfoto online staat, als je onbedoeld zwanger wordt of als je te maken krijgt met seksueel geweld. Dit versterkt de huidige cultuur van prestatiedruk, maakbaarheid, *selfblame* en *victim-blaming*. En maakt bovendien onzichtbaar dat de sociale en gendernormen om je heen je bewegingsruimte kunnen beperken, en dat niet iedereen in dezelfde positie verkeert waarin je de verstandige keuze kunt maken en voor je eigen seksuele gezondheid kunt zorgen, denk bijvoorbeeld aan seksuele dwang, aan gebrek aan toegang tot anticonceptie of aan een taboe op homoseksualiteit (Carmody & Ovenden, 2013).

Er zijn drie dingen die ons te doen staan, om in seksuele vorming van de toekomst meer recht te doen aan de sociale navigatie van jongeren. Er is natuurlijk nog veel meer over te zeggen, daarvoor verwijs ik graag naar twee artikelen (Cense, 2019c; Vanwesenbeeck, Cense, van Reeuwijk & Westeneng, 2021).

Ten eerste moet de seksuele vorming van de toekomst gericht zijn op de groep, en niet alleen op het individu. Juist omdat die peer groep zoveel invloed heeft op wat jongeren doen. Het doorbreken van stereotype gender normen en heteronormativiteit is juist een thema om met een groep dieper op in te gaan, reflectie te bevorderen en verandering teweeg te brengen, zodat

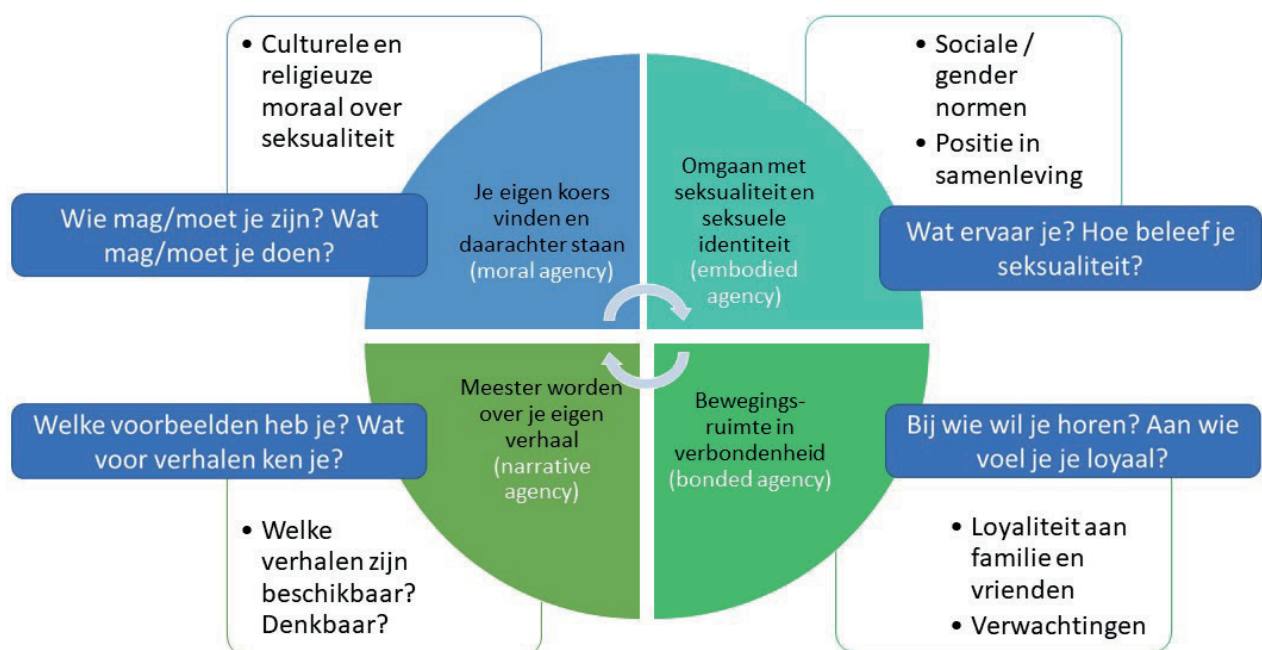
jongeren elkaar minder veroordelen als iemand zich buiten de gender hokjes beweegt of seksueel gedrag vertoont dat niet past bij 'nette meisjes' en 'echte jongens'.

Ten tweede neemt de seksuele vorming van de toekomst als uitgangspunt dat iederéén erbij wil horen, bij je familie, bij je vrienden. En dat dat geen zwakte is. Seksuele vorming kan jongeren uitnodigen om te reflecteren over bij wie ze willen horen en wat dat betekent voor hun eigen koers. Welke norm wil je overnemen en welke niet? En hoe navigeer je als er verschillende normen en verwachtingen zijn, in de verschillende sociale werelden waar je je begeeft? Jongeren vergroten hun navigatie *skills* en ontwikkelen ook meer empathie, als ze zien met welke uitdagingen hun peers geconfronteerd worden.

Tenslotte, de seksuele vorming van de toekomst stelt jongeren gerust, dat iedereen leert door te doen. Dat je mag blunderen, dat je mag blozen, dat je een blauwtje mag lopen. Dat het er niet om gaat dat alles perfect loopt, of dat je er zelf perfect uitziet. Dat het uiteindelijk toch gewoon gaat om de liefde. Liefde voor elkaar en liefde voor jezelf.

Figuur 1. Model sexual agency (Cense, 2019a)

Je eigen koers vinden

Literatuur

- Bay-Cheng, L. Y. (2015). The Agency Line: A Neoliberal Metric for Appraising Young Women's Sexuality. *Sex Roles*, 73, 279–291. <https://doi.org/10.1007/s11199-015-0452-6>
- Bell, S. A. (2012). Young People and Sexual Agency in Rural Uganda. *Culture, Health & Sexuality*, 14 (3), 283–296. <https://doi.org/10.1080/13691058.2011.635808>
- Carmody, M., & Ovenden, G. (2013). Putting Ethical Sex into Practice: Sexual Negotiation, Gender and Citizenship in the Lives of Young Women and Men. *Journal of Youth Studies*, 16, 792–807. <https://doi.org/10.1080/13676261.2013.763916>
- Cense, M. (2019a). Rethinking sexual agency: proposing a multicomponent model based on young people's life stories. *Sex Education*, 19(3), 247–262. <https://doi.org/10.1080/14681811.2018.1535968>
- Cense, M. (2019b). *Navigating a bumpy road. Young people's negotiation of sexual agency in a normative landscape*. Dissertation. VU Amsterdam.
- Cense, M. (2019c). Navigating a bumpy road. Developing sexuality education that supports young people's sexual agency. *Sex Education*, 19(3), 263–276. <https://doi.org/10.1080/14681811.2018.1537910>
- Harris, A., & Dobson, A.S. (2015). Theorizing Agency in Postgirlpower Times. Continuum: *Journal of Media & Cultural Studies*, 29(2), 145–156. <https://doi.org/10.1080/10304312.2015.1022955>
- Mastro, S., & Zimmer-Gembeck, M.J. (2015). Let's Talk Openly about Sex: Sexual Communication, Self-Esteem and Efficacy as Correlates of Sexual Well-Being. *European Journal of Developmental Psychology*, 12(5), 579–598. <https://doi.org/10.1080/17405629.2015.1054373>
- Richardson, D. (2017). Rethinking Sexual Citizenship. *Sociology*, 51(2), 208–224. <https://doi.org/10.1177/0038038515609024>
- Vanwesenbeeck, I., Cense, M., van Reeuwijk, M., & Westeneng, J. (2021). Understanding Sexual Agency. Implications for Sexual Health Programming. *Sexes*, 2, 378–396. <https://doi.org/10.3390/sexes2040030>
- Vanwesenbeeck, I. (2011). *Diverse verlangens. Seksuele ontwikkeling onder moderne dubbele moraal*. Oratie, TvS, 35(4), 232–239.
- Vanwesenbeeck, I., Zessen, van, G., Ingham, R., Jaramazovic, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: An integrated review of the evidence. *Psychology and Health*, 14, 25–50. <https://doi.org/10.1080/08870449908407312>

Gender tussen noodlot en maakbaarheid. Over wensen en grenzen in de transgenderzorg

Peter Leusink

Praktijk de Huisarts, Gouda; De Seksuele Zaak, Utrecht, Nederland

Samenvatting

Aan de hand van een beschrijving in grote lijnen van de stand van zaken over de etiologie, diagnostiek en behandeling van genderincongruentie, wordt bepleit dat zorg op maat, in dialoog en met behoud van diversiteit een noodzakelijk vertrekpunt zou moeten zijn in de transgenderzorg. Deze conclusie nodigt hulpverleners uit een visie te ontwikkelen die recht doet aan de autonomie van de transpersoon met behoud van zorgvuldigheid.

Onlangs kreeg ik de eervolle uitnodiging om een bijdrage te leveren aan een thema dat Ine Vanwesenbeeck, bijzonder hoogleraar Seksuele Ontwikkeling, Diversiteit en Gezondheid, graag wilde adresseren na haar transitie naar emeritus: Seksueel welzijn van jongeren in de 20-er jaren, wat is er nodig? De directe aanleiding voor de uitnodiging vormde een kort gesprek met haar waarin we reflecteerden op een ontwikkeling die ik constateerde sinds ik recent was gestart met transgenderzorg. Ik was verrast door verhalen die ik hoorde van jonge twintigers, die weliswaar gemeen hadden dat delen van hun (seksuele) lichaam in de weg zaten, maar die voor het overige unieke verhalen vertelden over de rol en betekenis van hun gender.

Ontwikkeling

Ik ben in de jaren '80 van de vorige eeuw gevormd binnen een binair genderdiscours in de emancipatie van (toen nog) 'transseksuelen' die opkwamen voor hun verlangen naar een lichaam dat correspondeerde met het door hen gewenste geslacht. Transseksuelen wilden of man of vrouw zijn en dat recht werd op vrij genderstereotype wijze in uiterlijk en gedrag vormgegeven. Omdat er zich twee uitstekende gendercentra hadden ontwikkeld in Amsterdam en Groningen, beperkte mijn hulpverlening aan transseksuelen zich tot een sporadische verwijzing of een begeleidingsgesprek.

Nu 25-30 jaren later doet de - in verband met de enorme wachtlijsten noodzakelijke - decentralisatie van de transgenderzorg zich plots voelen in mijn spreekkamer. En dan blijkt dat ik weliswaar mijn theoretische denkkader heb ontwikkeld tot een non-binair genderdiscours en tot het concept transgenderisme (Vennix,

1999), maar dat er ook meer nodig is: de praktische hulpverlening en bejegening vragen om een sterk geïndividualiseerde 'zorg-op-maat'. Het onderscheiden van genderidentiteit, -rol en -expressie vraagt van mij de nodige wendbaarheid, maar ook de wensen ten aanzien van veranderingen aan en in het lichaam vragen om mijn flexibiliteit.

Diversiteit

Gender en transgender lijken onafhankelijke entiteiten en op zijn minst lijkt het transgenderdiscours ingebed in de context van het dan heersend genderdiscours. Wat betreft het gebruik van voornaamwoorden (het woord *pronouns* is gebruikelijker binnen de transgender groep merk ik), ervaar ik in de praktijk dat sommige transgender personen nadrukkelijk de klassieke binaire termen wensen, terwijl anderen juist de non-binaire vormen gebruiken en sommigen onverschillig blijven of zich uniek wanen ('er is geen woord voor wie ik ben'). Sommige transgender personen zijn activistisch en actief binnen steungroepen en online gemeenschappen, sommigen wensen het liefst anoniem als transgender te blijven en willen zich pas in een nieuwe werk-, studie- en vriendengroep met het nieuwe gender uiten. Weer anderen hebben niets met 'dat transgendergedoe' en verbinden zich het liefst binnen een oude vertrouwde kleine familie- en vriendengroep zonder nadrukkelijke profilering als transgender.

Expressie lijkt belangrijker dan identiteit, 'hebben' belangrijker dan 'zijn'. Personen ervaren geslachtskenmerken als beharing, stem, borsten, spieropbouw en vetverdeling als het meest storend of gewenst en vragen daarom om hormonaal ingrijpen of andere aanvullende medische behandelingen (logopedie, ontharing, plastische chirurgie). De meest zichtbare delen van het lichaam helpen de sociale transitie en de zelfacceptatie van het lichaam versterken. Voor een meerderheid

is de psychoseksuele ontwikkeling vertraagd (weinig gemotiveerd een partner te zoeken, nauwelijks masturbatie of beleven van opwindning of orgasme met een partner), maar dit lijkt in de beginfase van de transitie niet als problematisch te worden ervaren. Alle hoop wordt op posttransitie gevestigd. Enkelen zijn juist erg seksueel actief of zijn sekswerker en stellen hoge eisen aan genitale operaties. Voor een substantieel deel is een eventuele geslachtsverandering door middel van operatie niet gewenst ('mijn partner en ik vinden twee openingen wel prettig', zegt een transman die seks heeft met mannen) of een besluit daarover wordt op zijn minst voorlopig uitgesteld.

Kortom, jonge twintigers met genderdysforie bevinden zich in een ontwikkelingsproces met enorme uitdagingen. Niet alleen het binaire genderdiscours wordt bevraagd, tegelijkertijd wordt ook het eeuwenoude *nature-nurture* debat bevraagd. Kan het wetenschappelijk onderzoek tot nu toe ons helpen deze vragen te beantwoorden? Zijn de keuzes die trans personen maken innerlijke noodzaak (*push*) of valt er ook echt iets te kiezen (*pull*)? In hoeverre wordt onze genderidentiteit in onze schoot geworpen en is deze (ook) maakbaar? Betekent de sterke geïndividualiseerde 'zorg-op-maat' aan personen met genderdysforie dat altijd moet worden voldaan aan de wensen van de transgender persoon? Anders geformuleerd, hoe verhoudt hulpverlening op basis van zorgvuldige indicatiestelling zich tot de louter op *informed consent* gebaseerde basis van behandeling? Aan de hand van de exploratie van de literatuur, die niet allesomvattend is, tracht ik een voorlopig antwoord te vinden op bovenstaande vragen. Naar aanleiding van de vraag wat er nodig is voor het seksueel welzijn van jongeren in de 20-er jaren en vanwege het feit dat het aantal jongeren met genderidentiteitsvragen toeneemt, richt ik mij aan de hand van etiologie, diagnostiek en behandeling van genderincongruentie op wat nodig is om transgender jongeren een perspectief te kunnen bieden.

Etiologie

Vooralsnog is er geen goed theoretisch concept voor de verklaring van genderincongruentie anders dan de constatering dat verschillende biopsychosociale factoren hierin een rol spelen (T'Sjoen, van Trotsenburg, & Gijs, 2013; Kreukels & Steensma, 2020). Welke factoren dat precies zijn en hoe deze interacteren is weliswaar niet goed bekend, maar enkele contouren zijn wel aan te geven. Er is momenteel met name sterkere evidentie voor de specifieke invloed van biologische factoren dan van psychosociale factoren op het ontstaan van genderincongruentie.

Genderidentiteit in zijn algemeenheid heeft een polygenetische component, dat wil zeggen, er is niet een specifiek gen maar een samenspel van enkele genen voor de genderidentiteit verantwoordelijk, zo blijkt onder andere uit tweelingstudies (Polderman et al., 2018; Ristori, 2020). Deze genen hebben voornamelijk be-

trekking op de geslachtshormoonreceptoren of daarbij betrokken enzymen als mogelijke determinanten van geslachtsdifferentiatie. Deze hormonen hebben een activerende en organiserende functie in het creëren van hersennetwerken, zowel prenataal als peri-puberaal (Ristori, 2020). Daarnaast lijken er epigenetische effecten te bestaan, dat wil zeggen effecten ten gevolge van het activeren of uitschakelen van een relevant gen door de omgeving. Uit een studie bleek dat transgender personen (voorafgaand aan hormonale behandeling met cross-sex-hormonen) verschillen van cisgender personen in de mate waarin bepaalde genen door middel van CpG-methylering tot expressie komen (Ramirez et al., 2021). Wordt door middel van MRI gekeken naar volume en uiterlijke kenmerken van bepaalde hersengebieden, dan blijken transgender personen (voorafgaand aan hormonale behandeling met cross-sex-hormonen) over een eigen uniek hersenfenotype te beschikken en dus niet het fenotype van het gewenste gender op het man-vrouw spectrum (Mueller et al., 2021). Ná hormonale behandeling worden verschillen in hersenpatronen verder versterkt: het (oorspronkelijk) geslacht op basis van vormkenmerken van de hersenen bleek bij transgenders significant minder goed te voorspellen (in 67,5% van de gevallen) dan bij cisgenders (in 82,6% van de gevallen). Genderidentiteit en genderincongruentie konden niet betrouwbaar op basis van deze kenmerken worden vastgesteld (Baldinger et al., 2020). Genetisch en anatomisch lijkt er dus meer gendervariatie mogelijk dan het binaire spectrum. Wordt echter gekeken naar functionaliteit van bepaalde neurale netwerken (i.p.v. anatomische vormkenmerken van bepaalde hersengebieden), dan blijkt dat bij transgender personen (voorafgaand aan hormonale behandeling) deze netwerken het meest te lijken op die van de (gewenste) genderidentiteit (Uribie, 2021).

Wat betreft de verklaring voor de mate van problemen ten gevolge van de ervaren genderdysforie - en dat is wat anders dan een verklaring voor het ontstaan van genderincongruentie - is een levensloopsperspectief belangrijk. Zo lijken eerdere negatieve ervaringen de beste voorspellers voor latere negatieve ervaringen te zijn. Ook het omgekeerde geldt: eerdere positieve ervaringen kunnen in de toekomst bijdragen aan een betere leefsituatie. Het maakt bijvoorbeeld uit hoe de omgeving reageert op gender-nonconform gedrag: met begrip en acceptatie of met afwijzing of zelfs geweld. Daarnaast is het multidimensionale karakter van problemen onder transgender personen relevant: problemen op verschillende domeinen versterken elkaar en vergroten de kans op andere problemen (Kuyper & Vanden Berghe, 2017).

In een kwalitatief onderzoek onder transgender personen werd door hen aangegeven dat het onderzoeken van biologische oorzakelijke factoren zowel positieve als negatieve effecten kan hebben (Rajkovic, 2021). Enerzijds bestaat de angst dat bepaalde vormen van gendervariatie op grond van biologische

kenmerken zouden kunnen worden gepathologiseerd, waardoor een voedingsbodem zou kunnen ontstaan voor pogingen om genderincongruentie te 'genezen'. Anderzijds kan het vergroten van het bewustzijn van de biologische diversiteit die ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van genderidentiteit relevant kunnen zijn voor het verminderen van gezondheidsverschillen en het bevorderen van emancipatie van genderminderheden omdat de biologische basis van gendervariatie daarmee een onveranderlijk gegeven is (Polderman, 2018; Rajkovic, 2021). Scholing die de rol van biologische factoren benoemt bij het ontstaan van complexe gedragingen of fenomenen, blijkt succesvol in het verminderen van negatieve stereotypering en stigma onder artsen (Polderman, 2018). Voor het blootleggen van een normatief kader dat aan wetenschappelijk onderzoek naar etiologie van genderincongruentie ten grondslag zou kunnen liggen (een verborgen agenda), wordt dan ook participatie van transgender personen aan onderzoeksgroepen bepleit (Rajkovic, 2021).

Diagnostiek

De invloed van een (onbewuste) normatief kader geldt eveneens bij de diagnostiek van genderdysforie. Karikaturaal staan twee diagnostische modellen tegenover elkaar (Gerritse et al., 2021). Een model - gebaseerd op een internationale richtlijn - bepleit intensieve psychosociale screening vooraf met door voorwaarden omschreven protocollaire behandelstappen waarbij er een indicatie moet worden gesteld voordat tot medische behandeling (hormonaal, chirurgisch) wordt overgegaan. Het andere model - gebaseerd op *informed consent* - bepleit aan te sluiten bij het oordeel en de wensen van de transgender persoon. Daar waar in beide modellen de kennis en verantwoordelijkheid van de hulpverlener en de autonomie van de transgender persoon tegenover elkaar lijken te staan, wordt een derde model bepleit van *shared decision making* waarbij hulpverlener en transgender persoon de dialoog aangaan door het expliciteren en uitwisselen van kennis, opvattingen en betekenissen (Gerritse et al., 2021).

Onder transgender en non-binaire personen zijn er grote verschillen in hoe het ideale (genderbevestigende) lichaam wordt ervaren en nagestreefd (Galupo, 2021a). In een kwalitatief onderzoek konden twaalf relevante kenmerken (onder drie noemers) worden vastgesteld: genderexpressie (kleding, haar, make-up, lichaamsaanpassingen), lichaamsvorm (gewicht, gespierdheid, eten/dieet) en geslachtskenmerken (hormoontherapie, lichaamshaar, stem, borstkas, geslachtsorganen). In een kwantitatief onderzoek bleek genderdysforie op een unieke manier te worden ervaren en bestond de behoefte aan zorg-op-maat waarbij ook non-binaire ervaringen dienden te worden betrokken (Galupo, 2021b). Relevante aspecten ten aanzien van de diagnostiek waren daarbij - gethematiseerd in drie categorieën -: geen genderdysforie (geen problemen met het lichaam, geen dysforie), aspecten van

gender/geslacht (naamgeving van genderidentiteit, toegewezen geslacht, genderrol of expressie) en aspecten van lichaam (lichaamsvorm, geslachtsorganen, borstkas, secundaire geslachtskenmerken, hormonen, voortplantingsvermogen).

Binnen de transgendergroep is er een grote variatie in de mate van prevalentie (19-66%) van non-binaire personen in de leeftijdsgroep 14-25 jaar, afhankelijk van de onderzochte subgroep (opleidingsniveau, seksuele oriëntatie, zelfrapportage of klinisch vastgesteld, voor of na hormonale behandeling, wijze van werving) (Chew et al., 2020). Het expliciet bespreken van non-binariteit is relevant omdat jongeren met een non-binaire identiteit ten opzichte van binaire transgender personen in hogere mate last hebben van depressies, angst, suïcidegedachten en druggebruik. Ze ondervonden in verhoogde mate marginalisatie, waren minder betrokken bij de gemeenschap, en hadden minder kans om passende ondersteuning en hulp te vinden dan hun binaire transgender-peers. Non-binaire transgender personen hebben minder behoefte aan hormonale en chirurgische interventies (Chew et al., 2020). Het is dan ook vanwege deze reden dat de diagnostisch vragenlijst Utrecht Gender Dysphoria Scale - Gender Spectrum (UGDS-GS) werd uitgebreid van 12 naar 18 items; het bleek een valide maat voor de mate van dysforie, ook onder non-binaire transgender personen (McGuire, 2020; Galupo & Pulice-Farrow, 2020).

Behandeling

In de periode 1980-2015 nam in VUmc het aantal personen per jaar met genderdysforie toe van 34 naar 686, o.a. door de toegenomen aandacht voor en acceptatie van deze problematiek en de verbeterde hulpverlening (Wiepjes, 2018). Opvallend is dat het percentage dat binnen vijf jaar na start van de diagnostische fase met hormonen begon, daalde van 90% in 1980 naar 65% in 2010. Het grootste deel, 75% van de transvrouwen en 84% van de transmannen, onderging wel een gonadectomie (het wegnemen van de primaire geslachtsorganen) en dit percentage veranderde niet over de genoemde periode (Wiepjes, 2018). Er is dus een substantieel deel dat geen genderbevestigende hormonale behandeling wenst, de reden daarvoor is niet bekend.

Voor degenen die wel cross-sex-hormonen gebruiken is de behandeling effectief. Transgenderpersonen jonger dan 25 jaar die cross-sex-hormonen gebruiken hebben een significatie kleinere kans op depressie en suïcidaliteit dan transgender jongeren die wel hormonen wensten maar het nog niet gebruikten (Green et al., 2021). De tevredenheid over het lichaam nam toe evenals het algemeen welzijn en er waren minder psychische problemen (D'hoore & T'Sjoen, 2022). De lichamelijke gevolgen van langdurige hormoonbehandeling zijn zeer acceptabel en daar waar er een lichte toename is van risico op hart vaatziekten bij met name het gebruik van oestrogenen, is dit goed te monitoren

en door het behandelen van comorbiditeit en aandacht voor levensstijl goed te ondervangen (de Blok, 2021; D'hoore & T'Sjoen, 2022). Eventuele niet gewenste effecten van cross-sex-hormonen op het seksueel functioneren blijken tijdelijk van aard (maximaal 3 jaren) bij zowel transmannen als transvrouwen (Defreyne et al., 2020). Als indirecte maat voor het slagen van hormonale behandeling is het feit dat maar 0.6% van de transvrouwen en 0.3% van de transmannen spijt heeft van de gonadectomie (Wiepjes, 2018).

Ondanks het succes van de hormonale behandeling bestaat er onvrede over de toegankelijkheid van de zorg. In een *systematic review* van 91 kwalitatieve studies konden zes thema's worden geïdentificeerd over de ervaringen van transgender personen met de gezondheidszorg, vijf negatieve en een positieve. De vijf negatieve ervaringen waren: het ervaren van stigma en discriminatie in de gezondheidszorg, zich kwetsbaar en onzeker voelen bij de besluitvorming, te veel risico's nemen om barrières bij de transitie te overwinnen (bijvoorbeeld zelfmedicatie via internet), internaliseren van intense angst voor blijvende gevolgen van late toegang tot de zorg, en vooroordelen ervaren die het zoeken naar hulp ondermijnen. Een positief thema was het ervaren van een sterkere genderidentiteit en vinden van bondgenoten (Chong, 2021). Voor het succesvol slagen van een behandeling, gemeten naar ervaren welzijn, blijken drie risico- en beschermingsfactoren belangrijk: het ervaren van sociale steun, geïnternaliseerde transgendernegativiteit (een negatieve houding tegenover het eigen trans-zijn) en weerbaarheid (problemen het hoofd kunnen bieden) (Kuyper & Vanden Berghe, 2017).

Discussie

Naar aanleiding van de vraag wat er nodig is voor het seksueel welzijn van jongeren in de 20-er jaren heb ik mij gericht op wat nodig is om transgender jongeren een perspectief te kunnen bieden. Illustratief voor het dilemma waar deze jongeren voor kunnen staan, is een onderlinge discussie op een online forum van en voor trans personen (HollyberryCD, 2015). Een deel stelt dat ze een medische conditie hebben, niet pathologisch maar wel allesbepalend, en dat ze geen andere keuze hebben dan zich hormonaal te laten behandelen. Een ander deel geeft aan wél een keuze te hebben, ze hadden ook met genderdysforie kunnen doorleven of suicide kunnen plegen en zijn juist trots te kunnen zeggen dat ze kiezen om transgender te zijn zoals ze dat zelf wensen in te vullen en de verantwoordelijkheid nemen voor hun transitieproces. Hun discussie weerspiegelt de hiervoor beschreven bevindingen over etiologie, diagnostiek en behandeling. Waarschijnlijk hebben beide groepen gelijk.

Uit onderzoek tot nu toe naar de etiologie van genderincongruentie blijken (epi)genetica, hormonen en functionele hersennetwerken een dominante rol te spelen. Enig determinisme valt daardoor niet te ont-

kennen, maar daarmee is niet gezegd dat deze factoren allesbepalend zijn. Er is altijd ruimte voor ontwikkeling ('*doing gender*') die zal afhangen van de interactie van de transgender persoon met diens omgeving en in dat genderontwikkelingsproces zijn diverse keuzes te maken, al dan niet bewust. De mate van *genderdysforie* is voor elke persoon met *genderincongruentie* dus anders en wordt met name door de sociale context bepaald (Kuyper & Vanden Berghe, 2017).

Maar genderontwikkeling is niet af te dwingen door het wijzigen van het paspoort of van de te gebruiken *pronouns*. Of zoals transman en columnist Maxim Februari (2021) overdrachtelijk over deze kwestie schreef: "Borstoperaties en hormooninjecties [lijken te] worden gereduceerd tot een kwestie van grammatica. Vergeeten wordt dat een lichaam echt is, reëel, dat het kan genezen, dat het kapot kan, dat je ervoor moet zorgen." Het gevolg van deze constatering is dat transgender personen zich onvermijdelijk anders moeten leren te verhouden tot de primaire en secundaire geslachtskenmerken van hun lichaam en dat zij daarmee afhankelijk zijn van de diagnostiek en (toegang tot) behandeling door hulpverleners. Met name hormonale behandeling blijkt redelijk succesvol. Het is deze afhankelijkheid die tot onvrede leidt en het is dan ook daar dat er winst valt te behalen voor de toekomst van transgender jongeren. Het is de kunst dat de hulpverlener de door de transpersoon ervaren afhankelijkheid ('mag ik je vragen, wil je mij iets geven?') omdraait naar het verlenen van autonomie ('je hebt recht op iets dat van jou is'). En mocht de transpersoon autonomie opeisen ('ik heb er recht op dat je mij iets geeft') zou de zorgverlener betrokkenheid en zorg kunnen tonen ('dat recht heb je en dat verplicht mij tot zorgvuldig handelen'). Het is deze dialoog die bepalend is of en hoe er protocolair gehandeld moet worden en niet andersom.

Zorg op maat, in dialoog en met behoud van diversiteit. De problematiek is te ernstig om deze *oneliner* gratis te laten zijn. Het nodigt hulpverleners binnen de transgenderzorg uit tot een duidelijke stellingname, gebaseerd op zowel visie als evidentie.

Literatuur

- Baldinger-Melich, P., Urquijo Castro, M. F., Seiger, R., Ruef, A., Dwyer, D. B., Kranz, G. S., ...Koutsouleris, N. (2020). Sex matters: A multivariate pattern analysis of sex- and gender-related neuroanatomical differences in cis- and transgender individuals using structural magnetic resonance imaging. *Cerebral Cortex*, 30, 1345–1356. <https://doi.org/10.1093/cercor/bhz170>
- Chew, D., Tollit, M. A., Poulakis, Z., Zwickl, S., Cheung, A. S., & Pang, K. C. (2020). Youths with a non-binary gender identity: a review of their sociodemographic and clinical profile. *The Lancet. Child & adolescent health*, 4, 322–330. [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(19\)30403-1](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(19)30403-1)
- Chong, L., Kerklaan, J., Clarke, S., Kohn, M., Baumgart, A., Guha, C., ... & Tong, A. (2021). Experiences and Perspectives of Transgender Youths in Accessing Health Care: A Systematic Review. *JAMA pediatrics*, 175, 1159–1173. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2021.2061>
- de Blok, C. J., Wiepjes, C. M., van Velzen, D. M., Staphorsius, A. S., Nota, N. M., Gooren, L. J., ... & den Heijer, M. (2021). Mortality trends over five decades in adult transgender people receiving hormone treatment:

- a report from the Amsterdam cohort of gender dysphoria. *The Lancet. Diabetes & endocrinology*, 9, 663–670. [https://doi.org/10.1016/S2213-8587\(21\)00185-6](https://doi.org/10.1016/S2213-8587(21)00185-6)
- Defreyne, J., Elaut, E., Kreukels, B., Fisher, A. D., Castellini, G., Staphorsius, A., ... & T'Sjoen, G. (2020). Sexual desire changes in transgender individuals upon initiation of hormone treatment: Results from the longitudinal European Network for the Investigation of Gender Incongruence. *The Journal of Sexual Medicine*, 17, 812–825. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.12.020>
- D'hoore, L., & T'Sjoen, G. (2022). Gender-affirming hormone therapy: An updated literature review with an eye on the future. *Journal of Internal Medicine*, 10.1111/joim.13441. <https://doi.org/10.1111/joim.13441>
- Februari, M. 31 mei 2021. Geslachtsverandering is meer dan grammatika. NRC.
- Galupo, M.P., & Pulice-Farrow, L. (2020). Subjective ratings of gender dysphoria scales by transgender individuals. *Archives of Sexual Behavior*, 49, 479–488. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-01556-2>
- Galupo, M. P., Cusack, C. E., & Morris, E. R. (2021a). "Having a non-normative body for me is about survival": Androgynous body ideal among trans and nonbinary individuals. *Body image*, 39, 68–76. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2021.06.003>
- Galupo, M. P., Pulice-Farrow, L., & Pehl, E. (2021b). "There is nothing to do about it": Nonbinary individuals' experience of gender dysphoria. *Transgender Health*, 6, 101–110. <https://doi.org/10.1089/trgh.2020.0041>
- Gerritse, K., Hartman, L. A., Bremmer, M. A., Kreukels, B., & Molewijk, B. C. (2021). Decision-making approaches in transgender healthcare: conceptual analysis and ethical implications. *Medicine, health care, and philosophy*, 24, 687–699. <https://doi.org/10.1007/s11019-021-10023-6>
- Green, A. E., DeChants, J. P., Price, M. N., & Davis, C. K. (2021). Association of gender-affirming hormone therapy With depression, thoughts of suicide, and attempted suicide among transgender and nonbinary youth. *The Journal of adolescent health : official publication of the Society for Adolescent Medicine*, S1054-139X(21)00568-1. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.10.036>
- Hollyberry, CD. Existence precedes essence: how I know that I am definitely transgender. Gelezen op 8 januari 2022 op: https://www.reddit.com/r/asktransgender/comments/3wsid6/existence_precedes_essence_how_i_know_that_i_am/
- Kreukels, B.P.C., & Steensma, T.D. (2020). Theorievorming over genderidentiteit en genderincongruentie. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 44, 198-208.
- Kuyper, L., & Vanden Berghe, W. (2017). *Transgender personen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- McGuire, J. K., Berg, D., Catalpa, J. M., Morrow, Q. J., Fish, J. N., Nic Rider, G., ... & Spencer, K. (2020). Utrecht Gender Dysphoria Scale - Gender Spectrum (UGDS-GS): Construct validity among transgender, nonbinary, and LGBTQ samples. *International Journal of Transgender Health*, 21, 194–208. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1723460>
- Mueller, S. C., Guillamon, A., Zubiaurre-Elorza, L., Junque, C., Gomez-Gil, E., Uribe, C., ... Luders, E. (2021). The neuroanatomy of transgender identity: Meta-analytic findings from the ENIGMA transgender persons working group. *The Journal of Sexual Medicine*, 18, 1122–1129. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.03.079>
- Polderman, T., Kreukels, B., Irwig, M. S., Beach, L., Chan, Y. M., Derks, E. M., ... International gender diversity genomics consortium. (2018). The biological contributions to gender identity and gender diversity: Bringing data to the table. *Behavior Genetics*, 48, 95–108. <https://doi.org/10.1007/s10519-018-9889-z>
- Rajkovic, A., Cirino, A. L., Berro, T., Koeller, D. R., & Zayhowski, K. (2021). Transgender and gender-diverse (TGD) individuals' perspectives on research seeking genetic variants associated with TGD identities: a qualitative study. *Journal of Community Genetics*, 10.1007/s12687-021-00554-z. <https://doi.org/10.1007/s12687-021-00554-z>
- Ramirez, K., Fernández, R., Collet, S., Kiyar, M., Delgado-Zayas, E., Gómez-Gil, E., ... Pásaro, E. (2021). Epigenetics is implicated in the basis of gender incongruence: An epigenome-wide association analysis. *Frontiers in Neuroscience*, 15, 701017. <https://doi.org/10.3389/fnins.2021.701017>
- Ristori, J., Cocchetti, C., Romani, A., Mazzoli, F., Vignozzi, L., Maggi, M., & Fisher, A. D. (2020). Brain sex differences related to gender identity development: Genes or hormones?. *International Journal of Molecular Sciences*, 21, 2123. <https://doi.org/10.3390/ijms21062123>
- T'Sjoen, G., Trotsenburg, M. van, & Gijs, L. (2013). *Transgenderzorg*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Uribe, C., Junque, C., Gómez-Gil, E., Díez-Cirarda, M., & Guillamon, A. (2021). Brain connectivity dynamics in cisgender and transmen people with gender incongruence before gender affirmative hormone treatment. *Scientific Reports*, 11, 21036. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-00508-y>
- Vennix, P. (1999). Transgenderisme. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23:211-17.
- Wiepjes, C. M., Nota, N. M., de Blok, C., Klaver, M., de Vries, A., Wensing-Kruger, ... den Heijer, M. (2018). The Amsterdam Cohort of Gender Dysphoria Study (1972-2015): Trends in Prevalence, Treatment, and Regrets. *The Journal of Sexual Medicine*, 15, 582–590. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.01.016>

De jonge feminist op OnlyFans: Succes of schande? Jongeren, agency en seks(werk)

Quirine Lengkeek

Toen ik mijn thesis aan de UvA schreef, over 'gelegaliseerde repressie' in het Nederlands prostitutiebeleid, kwam ik een dame tegen die mij de materie hielp te vatten. Een Prof. Dr. Ine Vanwesenbeeck. Zo vermengde ik onze gedachten in mijn scriptie, en studeerde ik op het onderwerp af als sociologe. Het verbeteren van dat scheve en complexe beleid werd tevens een persoonlijke missie en passie. Zo werd ik een collega van Ine, bij SekswerkExpertise. Nog meer namen uit mijn onderzoek zaten plots rond mij aan de vergadertafel. Het bleek een kleine, maar gedreven wereld, de mensen die zich vanuit de wetenschap bemoeien met de positieverbetering van sekswerkers in Nederland. Het is me dan ook een eer om iets voor Ine te schrijven, over het onderwerp waarop we elkaar vonden: sekswerk. En in het kader van 'jongeren en seksueel welzijn' kies ik hier als ingang het fenomeen *OnlyFans*, een digitaal platform waarop 'fans' kunnen betalen voor exclusieve (in de regel expliciete) content, en onze visie op jongeren die sekswerk verrichten.

OnlyFans is hip. Zo hip dat ook beroemdheden het niet schuwen. Die gentrificatie van het sekswerkplatform door rijke, experimenterende actrices werd overigens niet door iedereen gewaardeerd¹. En wanneer je als jongere daarop actief bent als *content creator*, zul je spijt krijgen. Toch? Ferry Doedens in ieder geval wel². En escort of webcamgirl zijn naast je studie? Je wilt je ouders toch niet teleurstellen? Ondanks het zwaarwegende stigma kiezen aardig wat studenten voor sekswerk³. Menig mens vindt daar wat van (anders waren we al van bovengenoemde stigma af). Maar **waarom** levert dat eigenlijk zo'n spanning op? Waarom schuwen we het agentschap van jongeren om keuzes te maken, die met seks (en geld) te maken hebben?

Allereerst het meest voorname heikele punt: prostitutie is verkeerd. Neen, mensenhandel is verkeerd, en mensenhandel en sekswerk met elkaar verwarren ook.

En prostitutie blijven zeggen waar je ook voor 'sekswerk' kunt kiezen. Sekswerk, waarbij elke betrokkene volwassen is en instemt toch verkeerd vinden, komt ergens vandaan, en dus niet uit het Wetboek van Strafrecht.

Soms zetten sekswerkerrechtenactivisten zich alvast schrap en stellen: sekswerk is *empowering*. Het heeft hen de eigen seksualiteit verder doen ontdekken, ze hebben er ontzettende lol in (elke dag!), het is de oplossing van andere nijpende problemen, afspraken zijn ervaringen om nooit te vergeten en voor de klant is het heus helend, therapeutisch én noodzakelijk. Dit is allemaal waar. Sekswerk is een mooi beroep, of is dat voor veel mensen in ieder geval. Maar we verontschuldigen ons een ongeluk.

De voorwaarde dat sekswerk *empowering* moet zijn om maar niet aan haar bestaansrecht te twijfelen, of aan het respect voor de betrokkenen, is onzinnig. Werkend en denkend vanuit een mensenrechtenperspectief in ieder geval, maakt dat namelijk niet uit. Aanspraak maken op universele rechten (zoals het recht op arbeid) mag je namelijk al, net als iedereen. Sekswerk voorziet miljoenen mensen van het broodnodige inkomen. Hen die mogelijkheid ontzeggen helpt niemand.

Dan komt toch die jongerenlens weer goed van pas voor de oppositie. Want jong = kwetsbaar en sekswerk is ...? Verkeerd. De leeftijd om sekswerk te mogen doen moet dus omhoog, van 18 naar 21. Het argument: jonge mensen zijn kwetsbaar, dus die moeten we ver buiten de prostitutie houden. De Raad van State kon deze redenering niet volgen¹. Als deze groep al kwetsbaarder is, hoe zijn zij dan geholpen met het vergroten van hun kwetsbaarheid door hen te illegaliseren? Een duidelijk antwoord hierop is er niet (omdat de Raad van State gelijk heeft). Illegaliteit versterkt namelijk het risico op geweld en uitbuiting en vermindert toegang tot steun en recht. De ChristenUnie, groot voorstander van meer repressieve maatregelen, is ook nog niet begonnen

¹ 'Bella Thorne broke Only Fans (no, not like that)' – Madison Malone Kircher voor Vulture, 2020 <https://www.vulture.com/2020/08/bella-thorne-onlyfans-scam-explained.html> reflectie op (ontwikkelingen in) seksuele vorming.

² 'Ferry Doedens heeft soms spijt van OnlyFans' <https://www.shownieuws.nl/entertainment/ferry-doedens-heeft-soms-spijt-van-onlyfans>

³ Zo berichtten de NOS en de Metro Nieuws hierover in 2016: <https://nos.nl/op3/artikel/2148715-student-en-sekswerker-het-verdient-beter-dan-de-jumbo> en <https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/2016/12/studenten-uva-vinden-sekswerk-prima-bijbaan/> en de Quote vorig jaar: <https://www.quotenet.nl/financien/personal-finance/a36171101/deze-millennials-verdienen-tienduizenden-euros-met-hun-only-fans-account/>

over jonge mensen in het leger, of jonge topmodellen, of jonge atleten, dus het is wel duidelijk waar het om gaat: de angst voor het erotische. Met je lichaam werken kan wel, maar niet met dat ene deel van je lijf. Tut-tut, zover rijkt je zelfbeschikking niet, jongedame.

De omgeving van de (jonge) sekswerker doet er nog een schepje bovenop. 'Je dochter als hoer?! Zou je willen dat je toekomstige vrouw...? Wat vertel je je kinderen als de buurvrouw...!' Ook hierin schemert onze stigma-voedende overtuiging door: sekswerk doen is zó erg, dat het ook schande voor je naasten oplevert. En zoals bij zoveel discussies waar (veelal) de vrouw en haar rechten centraal staan, is zij zélf slechts bijzaak. De relatie tot een ander is belangrijker. Dit zien we ook bij discussies over straatintimidatie: bescherm je dochter, wat als jouw zus zou worden nageroepen, zou je dat ook tegen je moeder zeggen, enzovoort.

Als maatschappij vinden we een actief seksueel leven ongemakkelijk. Vooral dat van vrouwen. Van mannen is het eigenlijk wel stoer, dus daar stappen we wat sneller overheen. Liefkozend noemen we schuinsmarcheerders *bad boys*, of *players*. Ook seksueel geweld van mannen praten we oneindig goed. *Boys will be boys*, toch heren? Mannelijke sekswerkers negeren we dus ook voor het gemak meestal in de politieke discussie. Want hier gaat het om: een vrouw hoort niet actief aan seks te doen, dus de sekswerker valt buiten het heersende *sexual script*². Een jonge vrouw, die seksueel actief én daarin dusdanig bekwaam is, dat ze daar ook nog eens haar geld mee verdient? Daar kan ze dus nooit zelf toe hebben besloten. Ze zal wel zielig zijn (gedwongen). Politici, de media, we spelen er allemaal op in, die vermeende zieligheid. Een kassamedewerker of kapster, dat is pas een vrouw. Of ze nou 19 of 43 is. Maar een sekswerker? Nee, dat is een meisje. En meisjes willen we redden.

Waarom doen we dit, het infantiliseren van sekswerkers, dat sletten beschimpen? (Dat klinkt in het Engels toch beter, *slutshaming*). Ik zal het je verklappen: om dat heersende *sexual script*, de (kuise) maatschappelijke verwachting, af te dwingen. Vrouwen moeten vooral in het gareel blijven. Dr. Catherine Hakim had daar een wat genuanceerder idee over, over de (angst voor de) kracht van vrouwen die weten hoe hun sensualiteit in te zetten³. Zij beschreef dat naast de vormen van kapitaal zoals Bourdieu die beschreef, er nog een vorm van kapitaal is: erotisch kapitaal.

Bourdieu had het over economisch (wat heb je te besteden?), sociaal (wie ken je?) en cultureel kapitaal (wat weet je?)⁴. Dat erotisch kapitaal zoveel weerstand oproept, komt volgens Hakim omdat het een vorm van kapitaal is die de elite zich niet kan toe-eigenen. Weten hoe te verleiden, of seksueel aantrekkelijk zijn, kun je namelijk niet zomaar kopen. En door de *male sex deficit* (mannen hebben eigenlijk altijd te weinig seks) is het ook nog eens een vorm van kapitaal waar vrouwen meer van hebben dan mannen. Een troef, die vrouwen machtig(er) maakt. Hakim moedigt haar (jonge) lezers dan ook aan om daarvan te profiteren.

Dat is de sociologie achter '*If you've got it, flaunt it*' dus. Jonge mensen die sekswerk doen, hebben dat begrepen. En dat zo moeilijk vinden zouden we wat breder mogen heroverwegen. Schaadt het iemand om sekswerk als werk te behandelen, of zijn we vooral bezig met onze eigen mening aan anderen op te dringen? Menig student is de morele paniek uit de Tweede Kamer gelukkig voorbij. De slimmerds.

¹ Advies Raad van State op de 'Wet regulering sekswerk' gepubliceerd op 27 januari 2021 <https://www.raadvanstate.nl/@121782/w16-20-0238-ii/>

² Sexual Script Theory (SST), de sociale verwachting van wat we acceptabel achten rond onze seksualiteit en die van anderen, is een concept van John H. Gagnon en William Simon, dat zij introduceerden in hun boek 'Sexual Conduct' in 1973.

³ Zij beschreef haar theorie in 'Honey money: the power of erotic capital'.

⁴ Bourdieu, P. (2018). The forms of capital. In *The sociology of economic life* (pp. 78-92). Routledge.

Inleiding Inspiratiedag de Toekomst van Seks

Sandra Van den Eynde & Svenja Vergauwen

Sensoa, Vlaams Expertisecentrum voor Seksuele Gezondheid, België

Hoe moeilijk kan het zijn om de toekomst te voorspellen? Erg moeilijk. Zo bleek ook uit de debatten die met verschillende experts werden gevoerd tijdens het online event 'De Toekomst van Seks' van Sensoa. In *keynotes* werd getracht om het huidige speelveld en toekomstige uitdagingen te schetsen rond verschillende thema's. Omgaan met variatie en fluïditeit lijkt wel de uitdaging te zijn die ons de komende jaren nog veel zal bezighouden: hoe we er als maatschappij mee omgaan én hoe we er als individu betekenis aan geven.

In wat volgt, presenteren we u de *keynotes* over de toekomst van gender, technologie en relaties, gevolgd door een korte weergave van de debatten naar aanleiding van de centrale thema's. Als jullie geïnspireerd zijn en meer willen weten, dan kunnen jullie via onderstaande QR code toegang krijgen tot de volledige opname (mits een kleine bijdrage).

S. van den Eynde is psycholoog-seksuoloog VWS en als coördinator en als beleidsmedewerker verbonden aan Sensoa

S. Vergauwen is seksuoloog en als beleidsmedewerker verbonden aan Sensoa

Correspondentieadres: sandra.vandeneinde@sensoa.be

De toekomst van gender: iedereen een letter of gewoon de hokjes afschaffen?

Els Elaut^{1,2}

¹ Centrum voor Seksuologie en Gender, Universitair Ziekenhuis Gent, Gent, België

² Vakgroep Experimenteel-Klinische en Gezondheidspsychologie, Universiteit Gent, Gent, België

Gezien de grote maatschappelijke focus op identiteit en specifiek op gender en seksuele oriëntatie, heb ik veel zin om samen na te denken over de toekomst.

Vooraleer ik start, wil ik twee zaken toelichten. Ten eerste is veel van mijn denken, ervaring en kennis gebaseerd op de vele verhalen die doorheen de afgelopen vijftien jaar aan mij zijn toevertrouwd door transgender en gender diverse personen die transitie-gerelateerde zorg opzochten. Daarmee wil ik niet impliceren dat transgender mensen altijd zorg nodig hebben of zelfs zouden wensen. Het is wél van belang om mee te geven dat ik mij bewust probeer te blijven van de *klinische illusie*¹ waarin ik functioneer, ik spreek namelijk vooral mensen met een zorgvraag. Een tweede punt is dat ik graag onderscheid wil maken tussen iemands individuele beleving en ons gezamenlijk nadenken over bredere maatschappelijke tendensen. Mijn ideeën rond de huidige maatschappelijke tendensen staan los van mijn vermogen om als psycholoog empathie te blijven voelen voor elke individuele invulling van gender. Ik meen met het hand op mijn hart te kunnen stellen dat ik nooit iemands genderbeleving heb miskend. Vandaag is het echter meer dan ooit van belang dat ook de zorg zijn verantwoordelijkheid opneemt om het individuele te overstijgen en het identiteitsdebat in metaperspectief te bekijken.

Want het is een *understatement* om te stellen dat het al tien jaar druk is in 'transgender land': de media berichten de afgelopen jaren in steeds genuanceerder termen, met een merkbare en positieve impact op ons maatschappelijk denken. En het belang daarvan is niet te onderschatten. Een recente studie bevestigt wat genderteams al jaren weten: er bestaat een verband

tussen het verschijnen van het transgender thema in populaire media en de aanmeldingscijfers in de transitie-gerelateerde of transgenderzorg (Pang et al, 2020). Tegelijk mogen we niet negeren dat voor bepaalde delen van onze samenleving de verandering snel gaat, en dat we zeker niet iedereen bereiken. Deze Twitter-tijden hebben helaas op meerdere domeinen last van polarisering, en die woedt zeker even hard rond het topic gender. In mijn ervaring leiden pogingen om de ander op basis van louter feiten van je gelijk te overtuigen alleen maar tot minder dialoog, minder wederzijds begrip en dus meer afstand. Ik pleit dan ook consequent en expliciet voor meer mildheid en veel meer nuance in ons onderling spreken en debateren, omdat enkel die houding ons vooruit zal helpen.

LGBTQIA+ en andere termen

Eén van de vragen op deze Inspiratiedag is welke letters nog zullen worden toegevoegd aan de term LGBTQIA+? Een besluit van het Gentse café Blond beroert in het najaar van 2021 nog de gemoederen: wordt ook de cisgender homo man gediscrimineerd door hem niet toe te laten op avonden voorbehouden aan FLINTA*¹-personen? De media debateren over discriminatie van de cisgender man, niet gehinderd door enige voorkennis over het fenomeen *safe spaces*. Dergelijke *safe spaces* bieden FLINTA*- of LGBTQIA+ personen een veilige ruimte waarin ze vrij kunnen zijn van vooroordelen, conflicten en kritiek, die in de bredere samenleving permanent aanwezig zijn. Deze plekken bieden verschillende groepen essentiële plekken waar men vrij de eigen identiteit kan uiten en in dialoog kan gaan met gelijkgestemden (MacEoghain, 2021). Uiteraard zijn *safe spaces* niet nieuw, alleen had de algemene bevol-

E. Elaut is psycholoog-seksuoloog VVS, coordinator van het Centrum voor Seksuologie en Gender van het UZ Gent en klinisch professor aan de vakgroep Experimenteel-Klinische en Gezondheidspsychologie, Universiteit Gent.

¹ Hulpverleners in de media hoor ik vaak een betoog starten met 'in mijn praktijk hoor ik vaak dat...'. Er schuilt een gevaar in de gewoonte om een bepaalde groep enkel door een klinische lens te bekijken. Een zorgverlener die enkel transgender en gender diverse mensen spreekt in een professionele context, zou kunnen gaan denken dat alle mensen uit deze groep psychische klachten vertonen. Ook wetenschappelijke literatuur vertoont wel eens zo'n denkfouten (A Campo et al, 2003). Uiteraard vertonen mensen die zorg opzoeken wel eens psychische klachten; daarom zoeken ze op dat moment ook zorg op... Wanneer je buiten een klinische context in interactie gaat met deze groep, zal je echter een heel ander -en veel diverser- beeld ontwikkelen.

king lang weinig idee van hun bestaan en de redenen van hun bestaan.

Hoewel het waarschijnlijk niet meer nodig is, zet ik voor de goede orde nog enkele termen op een rij voor degenen die zelden in aanraking komen met het genderthema. Denk je zelf even na: hoe kwam bij jezelf die M of V op je identiteitskaart terecht? Medisch personeel heeft jou een (geboorte)geslacht toegewezen na genitale inspectie en die observatie van een penis of vulva heeft geresulteerd in een bepaalde registratie op de burgerlijke stand. Dat benoemen we als **geboortegeslacht**. Hoewel de meeste mensen daar niet bij stilstaan, wijzen we baby's op dat moment ook een **genderidentiteit** toe (als het al niet eerder gebeurde op een zogenaamde *gender reveal party*...). We veronderstellen dus collectief en gemakkelijkschalve dat iemand zich man of vrouw zal voelen (zijn we eigenlijk niet allemaal een bepaalde tint paars, elk onze eigen verhouding van 'roze' en 'blauw'?). Bovendien kent elke cultuur en elke tijd een specifieke invulling van wat mannelijke/vrouwelijke eigenschappen zijn en hoe mensen zich in de samenleving *horen* te uiten. Zo zijn lange gewaden onder mannen veel gewoner in bijvoorbeeld India dan in België. De invulling van de **genderrol** en **genderexpressie** is dan ook verbonden aan bepaalde gendernormen en soms aan genderstereotypen (bijvoorbeeld 'vrouwen zijn zachter', 'mannen zijn directer'). Deze concepten onderscheiden zich **van seksuele oriëntatie** of identiteit, of tot wie we ons seksueel aangetrokken voelen. Het is uiteraard evident dat dit overzicht niet volledig kan zijn.

Van genderbinariteit naar een genderspectrum

Hoewel ik het hier niet ga hebben over psychiatrische handboeken, moet toch ook gezegd dat ook DSM-5 intussen al bijna 10 jaar stelt dat genderidentiteit een spectrum is. Naast trans mannen en trans vrouwen, zijn er tevens mensen die zich niet duidelijk in het hokje man of vrouw thuisvoelen en 'genderfluïde', 'non-binair' of nog andere termen hanteren om hun genderidentiteit te omschrijven, en al dan niet om andere voornaamwoorden of aanspreking verzoeken. Het is belangrijk hier te benadrukken dat erkenning voor deze laatste groep geen miskenning van vrouwen en mannen hoeft in te houden. Het genderspectrum is breed genoeg om allemaal naast elkaar te kunnen gaan staan, zonder iemand uit te sluiten. In deze context is het van belang ook aan te stippen dat de natuur even goed variatie in geslachtelijke kenmerken creeërt, **interseks** personen genoemd (google eens de verhalen van Caster Semenya of Hanne Gaby Odiele). Hoewel transgender personen in de regel een binair geboortegeslacht heb-

ben, is het belangrijk om op te merken dat noch gender noch geslacht exclusief binaire categorieën zijn. We spreken dan ook niet alleen over transgender mannen (vrouwelijk geboortegeslacht, mannelijke genderidentiteit) en transgender vrouwen (mannelijk geboortegeslacht, vrouwelijke genderidentiteit), maar ook over genderfluïde en non-binaire personen. **Genderfluïde personen** stellen dat hun identiteit fluctueert afhankelijk van de omstandigheden of situatie. **Non-binaire personen** voelen zich noch in het hokje man, noch in het hokje vrouw thuis, ofwel net in allebei. Om recht te doen aan deze brede genderdiversiteit, wordt dan ook vaak gesproken van een 'transgender paraplu' (waaronder uiteraard nog meer dan de hier genoemde termen vallen). De verhalen van trans mannen en trans vrouwen zijn intussen al vaker verteld in populaire media (Bo Van Spilbeek, Sam Bettens en vele anderen). Non-binaire personen (zoals Sam Smith of Christine and The Queens) voelen zich niet helemaal thuis in ons maatschappelijk man- of vrouwbeeld en zijn nog maar weinig vertegenwoordigd in mainstream media. Een nog onzichtbaarder groep zijn de mensen die aan **cross-dressing** en/of *drag* doen, hoewel dat laatste vandaag al iets meer gemainstreamed lijkt door de Netflix-reeks 'Ru Pauls drag race'.

Over het 'groene licht' en andere ideeën over transitie-gerelateerde zorg

'Transitie-gerelateerde zorg is er enkel voor mensen met een medische zorgvraag', daar moet je eerst groen licht van de genderpsycholoog vooraleer je naar medische interventies kan'... Deze en vele andere ideeën zijn gemeengoed. Wanneer mensen genderzorgen ervaren en bij de transitie-gerelateerde zorg aankloppen: wat kunnen zij van deze zorg verwachten? Voor wie de eerste opvatting zou onderschrijven: hoewel de teamleden op het Centrum voor Seksuologie en Gender (CSG, UZ Gent) vooral mensen spreken die een medische zorgvraag hebben, kunnen mensen bij ons even goed terecht om na te denken over hun gendervragen zonder daar medische stappen aan te verbinden. Genderpsychologen zijn ervaren in het ondersteunen van een denkproces rond gendervragen en geassocieerde topics zoals bijvoorbeeld erover spreken met significante anderen, uitzoeken wat jouw plek op het genderspectrum zou kunnen zijn, experimenteren met diverse genderexpressies enzomeer, uiteraard altijd zonder het antwoord voor jou in te vullen.

Een andere wijdverspreide opvatting betreft de rol van genderpsychologen en het befaamde 'groene licht'. Laat ons eens van naderbij gaan bekijken welke richtlijnen toonaangevende organisaties hierover formuleren.

¹ De term FLINTA* (Female, Lesbian, Intersex, Trans, Agender en iedereen die zich in geen van voornoemde categorieën herkent maar toch onderdrukking ervaart in de cispatriarchale samenleving) onlenen de café-uitbaters aan de Berlijnse queerscene (3).

De **Standards of Care** (versie 7 – versie 8 zou in de loop van 2022 verschijnen) van de *World Professional Association of Transgender Health* (WPATH) stellen samengevat het volgende:

“Mental health professionals need to have a functioning relationship with their clients, and have sufficient information on them. Clinicians need to 1. assess gender dysphoria, 2. inform on possible medical interventions, 3. discuss treatment options for co-existent mental health concerns, 4. assess eligibility, prepare, and refer for hormone therapy, 5. if applicable: assess eligibility, prepare and refer for surgery. The treatment decision is first and foremost the client’s decision, but the mental health professional shares ethical and legal responsibility for the decision with the providing physician.” (4)

Naast het opbouwen van een degelijke cliënt-therapeut samenwerkingsrelatie, dienen genderpsychologen dus ook ‘genderdysforie (DSM-5)’ of ‘genderincongruentie (ICD-11)’ vast te stellen, mensen te informeren over potentiële medische interventies, voor eventueel aanwezige mentale klachten verwijzingen voorzien (althans voor wat niet kan gebeuren binnen transitie-gerelateerde zorg) en mensen voorbereiden op eventuele medische stappen. Hoewel de beslissing tot behandeling de beslissing van de cliënt blijft, wordt juridische aansprakelijkheid voor deze beslissing gedeeld door de psycholoog en de behandelend arts (endocrinoloog, chirurg en vele anderen). Transgender en gender diverse cliënten kunnen genderpsychologen de facto dus niet ontheffen van deze verantwoordelijkheid, zo bevestigt eveneens de Belgische wetgeving.

Wie hier iets langer over nadenkt, merkt al snel dat de *Standards of Care* met deze formulering eigenlijk een **impliciet onoplosbaar moreel conflict** doen ontstaan. De genderpsycholoog dient namelijk de nodige kennis en vaardigheden aan te wenden om een degelijke *assessment* van genderdysforie/genderincongruentie uit te voeren, want *regret* of *damage* moeten worden voorkomen (Coleman et al, 2012). Deze formulering plaatst een zorgverlener potentieel in een zekere vorm van paternalisme (‘zorgverlener weet het beter en beslist voor de cliënt’), ook wel ‘poortwachterschap of *gate-keeping*’ genoemd. Tegelijk wordt de autonomie van de cliënt relationeel ingevuld, want ‘*people should be able to realize their gendered selves*’ (Coleman et al, 2012). De genderpsycholoog wordt dus gevraagd om een positieve en relationele invulling van autonomie te hanteren. Mensen zijn namelijk altijd verbonden met anderen, niemand van ons bestaat op zichzelf. We worden ook

niet geboren met een vastliggende set aan normen en waarden, maar deze worden ontplooid tijdens onze socialisatie. Ons autonome zelf is dus altijd en onvermijdelijk in interactie met anderen. In dergelijke houding moet kritische reflectie een plek krijgen, maar kan dat wel altijd verzoend worden met het valideren van de identiteit en beleving van onze cliënten (Gerritse et al, 2021; Heylens & Elaut, in druk)? Idealiter komt de genderpsycholoog terecht in een volleerd ‘koordansen’ binnen een **deliberatief model**, waarbij de psycholoog oprecht kan meedenken met de cliënt en diens noden, waardoor de cliënt zich voldoende veilig kan voelen om in alle oprechtheid en openheid te spreken (Heylens & Elaut, in druk). Twee voorwaarden lijken dus noodzakelijk om tot een werkzame samenwerkingsrelatie te kunnen komen: de cliënt in de rol van de expert in het eigen leven, persoonlijke voorkeuren en waardensysteem, en de gekwalificeerde, goed geïnformeerde genderpsycholoog met unieke vaardigheden en klinische expertise, als een expert die de cliënt op transparante wijze kan gidsen doorheen diens hoogst persoonlijke ‘genderreis’ (Heylens & Elaut, in druk). Want uiteraard zijn transgender en gender diverse mensen bij uitstek de expert hun eigen levensverhaal en beleving; de genderpsycholoog heeft een even unieke expertise op vlak van ervaringen van vele anderen en over hoe zaken kunnen verlopen, en beide expertises worden idealiter samengelegd. De belangrijkste en eerste taak van een genderpsycholoog is dan ook altijd het opbouwen van een **constructieve psychotherapeutische samenwerkingsrelatie**. Veel meer en heel anders dan bij somatische artsen, is deze band hét werkinstrument van psychologen.

Hoewel internationale richtlijnen psychologen in de rol (kunnen) zetten om voor genderbevestigende hormoontherapie en chirurgie verwijsbrieven op te maken, is het belangrijk te benadrukken dat psychologen in deze context niet zomaar “brievenschrijvers” zijn. Dergelijke **doorverwijsbrief** is idealiter een weergave van een erg persoonlijk en individueel verhaal en zorgnood. Als je nadenkt over wat de transitie-gerelateerde zorg vandaag inhoudelijk relevant vindt om aan te kaarten (bijvoorbeeld genderontwikkeling, eventuele sociale transitie, betrekken van significante anderen, nadenken over gewenste mogelijkheden in toekomstige vruchtbaarheid/kinderwens, in dialoog gaan rond de verwachtingen van genderbevestigende medische mogelijkheden, impact van genderbevestigende medische interventies op seksualiteitsbeleving etc), wordt het duidelijk dat één gesprek zelden zal volstaan om al deze aspecten aan bod te laten komen. Zeker gezien de dalende leeftijd van zorgvragers, is het van belang om de tijd te mogen nemen om de zorgnood

degelijk in kaart te brengen. Tien jaar geleden zag het Centrum voor Seksuologie en Gender (CSG) (UZGent) vaker dertigers en veertigers met een voltooid gezin; we spraken dan vaak over het dilemma dat ontstond in dat gezin. Vandaag zien wij steeds vaker adolescenten en jongvolwassenen, die nog niet aan de start van gezinsvorming toe zijn en vaak nog inwonen bij hun ouders. Deze evolutie vraagt dus om een aanpak die per definitie de omgeving betreft: wij zetten bewust in op het proberen herstellen of in stand houden van een vorm van verbinding met het gezin van oorsprong of andere relevante zorgfiguren, partners enzomeer. Het spreekt voor zich dat de tijd van één intakegesprek meestal niet kan volstaan om ook vanuit de cliënt het vertrouwen en mandaat te krijgen om deze significante anderen te mogen uitnodigen in hun verhaal.

Naar een toekomst zonder gender?

Na dit verhaal moet ik helaas nuanceren dat ondanks een vertienvoudiging van het aantal psychologen op het CSG het aantal zorgvragen nog steeds sneller blijft stijgen dan het zorgaanbod. Tot mijn grote spijt raakt hierdoor de toegang tot de transitie-gerelateerde zorg in Vlaanderen ernstig gehinderd en zijn wachtlijsten ontstaan. Ter illustratie: in 2021 waren ongeveer 1400 zorgtrajecten lopend, maar wachten bijna 1000 mensen op een eerste gesprek met een genderpsycholoog. Deze situatie is door alle betrokken hulpverleners ongewenst, maar helaas niet in een vingerknip op te lossen. Het CSG lanceerde begin 2021 via de media dan ook een duidelijke oproep aan andere ziekenhuizen om eveneens gespecialiseerde genderteams op te richten. Wie de oprichting van een multidisciplinair genderteam in een Vlaams ziekenhuis ambieert, is dan ook van harte welkom op onze studiedag van 23 april 2022.

Uiteraard weten we dat de impact van maatschappelijke rolmodellen, sociale media e.d. een grote rol spelen in het bekender maken van deze zorg. Velen hebben zich al het hoofd gebroken over welke processen deze maatschappelijke tendens aansturen: is het enkel die verborgen ijsberg (een zogenaamd *dark number*) die boven water komt? Vinden meer mensen de weg naar de zorg, eenvoudigweg omdat de maatschappelijke toon de afgelopen tien jaar in positieve zin is geëvolueerd, of gebeurt er ook iets anders? Is het echt zo dat het maatschappelijk manbeeld of vrouwbeeld de laatste decennia minder rigide zou zijn geworden? Hoe moet de transitie-gerelateerde zorg zich verhouden tegenover de zichtbaarder wordende groep non-binaire mensen en *cross-dressers*, die vaak niet gerepresenteerd worden door onze samenleving en waarover erg beperkte wetenschappelijke evidentie de medische interventies onderbouwt? En wat zegt het over onze samenleving indien steeds meer mensen zich buiten het systeem voelen vallen? Misschien moeten we gewoon stoppen met voor elke individuele beleving een nieuw hokje of een nieuwe letter toe te voegen, en mogen mensen zichzelf zijn zonder daar een reeks nieuwe

woorden voor te moeten creëren? Dus als we ons collectief buigen over de vraag hoe gender in de toekomst vorm zouden kunnen krijgen, vraag ik mij alvast af of dit debat eigenlijk alleen maar over genderminderheden gaat. Is de mens als soort niet gewoon rijker en veerkrachtiger *dankzij* onderlinge verschillen, die onze gelijkwaardigheid niet beïnvloeden? Hoe raken wij naar een samenleving waarin menselijke verschillen gelijkwaardig naast elkaar mogen staan, waarin je je vrouw mag noemen ondanks je over een aantal trekken beschikt die als mannelijk worden gelabeld?

Literatuur

- À Campo, J., Nijman, H., Merckelbach, H., & Evers, C. (2003). Psychiatric comorbidity of gender identity disorders: a survey among Dutch psychiatrists. *American Journal of Psychiatry*, 160(7), 1332-1336.
- Coleman, E. et al (2012). Standards of Care for the health of transsexual, transgender, and gender nonconforming people (7th version). *International Journal of Transgender Health*, 13(4), 165-232.
- Heylens, G., & Elaut, E. (in druk). The ever changing role of the mental health care professional in transgender health care. In Van Trotsenburg, M., Luikenaar, R., & Meriggiola, M. C. *Trans*Gynecology: Managing Transgender Patients in ObGyn Practice*, Cambridge University Press.
- Gerritse, K., Hartman, L.A., Bremmer, M.A., Kreukels, B.P.C., & Molewijk, B.C. (2021). Decision-making approaches in transgender healthcare: conceptual analysis and ethical implications. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 24, 687-699.
- Goossens, L. (2021). 'Cismannen uitgesloten'? Wij hadden liever gelezen 'FLINTA-personen krijgen eindelijk plaats': Gents café reageert op commotie. *De Morgen*, 6.10.2021.
- MacEoghain, J. (2021). Resisting your norms: queer power in social spaces. *The Macksey Journal*, 2, article 122.
- Pang, K.C., de Graaf, N.M., Chew, D., Hoq, M., Keith, D.R., Carmichael, P., & Steensma, T. (2020). Association of media coverage of transgender and gender diverse issues with rates of referral of transgender children and adolescents to specialist gender clinics in the UK and Australia. *JAMA Network Open*. doi: 10.1001/jamanetworkopen.2020.11161
- T'Sjoen, G. *Transgendercentrum van UZ Gent roept andere ziekenhuizen op om ook gespecialiseerde zorg op te starten*. *De Ochtend*, 11.1.2021.

Reflectie op de toekomst van gender en seksuele oriëntatie

Sandra Van den Eynde & Svenja Vergauwen

Leven op een spectrum is uitdagend voor mens en maatschappij, zo leidde de eerste sessie het thema van gender en seksualiteit in. Hoewel het thema veel media-aandacht geniet, is genderdiversiteit en variatie nog lang niet breed ingeburgerd, laat staan aanvaard. Met die insteek startte het debat van sessie over de toekomst van gender en seksuele oriëntatie met Jaouad Alloul, Bieke Purnelle en Els Elaut.

Misschien, zo werd gesteld in het debat, bestaat onze uitdaging er wel uit om te evolueren naar een maatschappij die net minder belang hecht aan identiteit en seksuele voorkeuren. De huidige opdeling in hokjes heeft nu mogelijks zijn hoogtepunt wel bereikt. Begrijpen waar die hang naar individuele erkenning vandaan komt, kan ons wellicht tot een meer werkbaar alternatief brengen om de hokjes collectief te laten varen, zo meende men. Dat mensen zich op steeds jongere leeftijd uitdrukken over hun positie op het genderspectrum, zal eveneens mee een motor voor verandering zijn. Het zal er ongetwijfeld aan bijdragen dat we met z'n allen elkaar beter trachten te begrijpen door met elkaar in gesprek te gaan. Toegegeven, ons maatschappelijk debat en de bijhorende evolutie in aanbod en regelgeving is nog nooit zo hard (snel) gegaan als vandaag en de voorbije 10 jaren.

Dat er iets aan het bewegen is, voelen we tot in de kleinste bezigheden van onze dagelijkse interacties, de manier waarop we elkaar versieren, de taal en iconen die we gebruiken. Wie weet moeten we binnenkort zelfs onze conventies in de ontwikkelingspsychologie herzien en gaan we van het vertrouwde lineaire model over naar een meer iteratief proces waarbij je identiteitsvorming doorheen je leven kan herbezocht en fundamenteel hertekend worden. Verandering en evolutie brengen de uitdaging met zich mee om het vertrouwde los te laten. Net als in de Innovatietheorie van Rogers zal ook deze evolutie zijn innovatoren en achterblijvers kennen. De uitdaging zal eruit bestaan om de groep die grote moeite heeft met de veranderingen (bv TERF¹, machismo), zo klein mogelijk te houden. Of beter, hen trachten te ontmoeten in hun bekommernissen. Wie weet zitten daar zelfs meer gelijkenissen in dan verschillen. Waarom roept een vrije seksualiteitsbeleving of een andere genderbeleving dan zoveel weerstand op of komt het bedreigend over? Volgens Jaouad Alloul

heeft het ermee te maken dat sommige mensen niet geconfronteerd willen worden met de eigen gevoelens, dat je bijvoorbeeld als man niet onderkent dat je ook een vorm van vrouwelijkheid hebt. Angst lijkt wel het sleutelwoord. Die angst begrijpen en leren erkennen, aanvaarden zal een stap verder brengen. Zo is er ook de angst om persoonlijk verlies te lijden bij verandering en kan deze net gezamenlijk overwonnen worden. In verbinding met een ander waarbij je je veilig voelt, lukt dat immers makkelijker, zo weet ook Binu Singh. Het is zelfs verrijkend om meer aandacht te hebben voor hoe we naar elkaar kijken, hoe we zelf worden gepercipieerd om de invloed van onze eigen privileges beter te begrijpen. Dat was alvast het betoog van Jaouad Alloul, Bieke Purnelle en Els Elaut tijdens het debat. Seksualiteit manifesteert zich niet enkel rond de puberteit maar kan een leven lang ontwikkelen waarin iedereen de vrijheid zou moeten ervaren (of het nu heteroseksualiteit, mannelijkheid of vrouwelijkheid is) om vorm te geven aan de eigen seksualiteit, los van heersende normen. En dat we daar met z'n allen wat minder drama hoeven over te maken door wat meer diversiteit in onze genderrollen aan te brengen. De uitdaging voor de toekomst zal zijn om beter met elkaars grenzen om te gaan, zo weet ook Alloul.

“De toekomst van seks gaat over consent. Niet over diversiteit. Diversiteit is er gewoon.” Jaouad Alloul

“In de toekomst zullen de rollen voor jongens en mannen star en rigide blijven” was de poll-vraag die aan de deelnemers werd voorgelegd. 61% van de deelnemers was het hier niet mee eens, 1/3e van de deelnemers twijfelde en 5% was ervan overtuigd dat jongens en mannen binnen 25 jaar nog steeds even weinig bewegingsruimte zouden hebben in de invulling van hun genderrol. Een genderrol-verstarring dient ons zorgen te baren. We weten immers dat de strakke genderrol voor mannen hen net in het vizier brengt van meer suicide, meer geweld, minder snel hulp zoeken. Sterker nog, we werken het als maatschappij in de hand dat mannen geen (of niet zoveel) zorg nodig hebben. Gelukkig ziet twee derde van de deelnemers de toekomst gunstiger tegemoet, misschien zelfs al aan de hand van eigen voorbeelden of rondom zich. Dat die diversiteit

¹ TERF: trans-exclusionary radical feminist

door rolmodellen kan getoond worden, heeft zeker zijn belang. Meer nog, we hebben elkaar nodig om gangbare genderrollen te ontmantelen en te hertekenen. Voor mannen ligt hier wellicht nog het grootste werk om een nieuwe invulling aan mannelijkheid te geven. Inspirerend is het dan om te kijken naar jongeren en hoe zij, los van enige hang naar nostalgie, zichzelf de ruimte toe-eigenen om te leren door het uit te proberen (*'learning by doing'*) en bij te stellen onderweg.

*"Rechten zijn geen taart die op kan raken.
Iedereen heeft recht op rechten."* Bieke Purnelle

SEXTECH. Het huwelijk tussen seks en technologie

Chloé De Bie

Wanneer we willen praten over het huwelijk tussen seks en technologie, dienen we voornamelijk te kijken naar het hier en nu om aldus de toekomst te kunnen inschatten. Er wordt een overzicht gegeven van de huidige stand van zaken omtrent 'sextech'. Het is hierbij aangewezen om even bij jezelf stil te staan en te reflecteren of u technologie gebruikt of zou gebruiken. Immers ben ik van mening dat nadenken over seksualiteit en technologie ons laat nadenken over de uniciteit van de seksuele beleving van de mens. Technologie tracht sinds eeuwen en dagen ons leven makkelijker te maken. De tijden waarin we ons bevinden hebben duidelijk gemaakt dat het ons helpt om ook vanop afstand in contact te blijven met elkaar.

Intimiteit en technologie

Om connectie te maken vanop afstand, bestaan reeds vele technologieën. Zo bestaat er de 'LoveBox', waarmee kan je berichtjes op een originele manier sturen vanop afstand. Zodra je een liefdesbrief krijgt gaat het hartje spinnen. 'Friendlamps' zijn twee gelijke lampen die, waar ook ter wereld, van kleur veranderen wanneer één van jullie erop duwt. Er bestaan juwelen die vibraties en druk doorgeven waar je partner zich ook bevindt. De 'Kissenger' is een apparaat om met je partner te kussen vanop afstand. De laatste versie stelt je zelfs in staat om te tongkussen. Je smartphone wordt bevestigd op het apparaat zodat je je partner dichtbij ziet tijdens het kussen. Het 'Boyfriendpillow' is een slaapkussen met verzwaarde arm zodat het jou het gevoel geeft dat je in de armen van je partner ligt. Samen met de 'Pillow Talk' (twee armbanden met geluidsboxen.) zorgt het ervoor dat je de hartslag van je partner *in real time* hoort, waar je ook bent. 'Knuffel T-shirts' zijn kledij die gevuld zijn met sensoren: de sterkte, duur en plaats van de knuffel worden opgeslagen. Je geeft je partner heel eenvoudig een knuffel door jezelf (en dus je knuffelshirt of de gelinkte app) te knuffelen. De 'Hugvie' zorgt ervoor dat je tijdens het praten via de smartphone een grote knuffel kan knuffelen. En onderzoek toont aan dat wanneer de telefoon meer op een mens lijkt, dit leidt tot een veel intensere communicatie (Jinnai, Sumioka, Minato, Ishiguro, 2017).

Als laatste is er de 'Frebble', een Nederlands uitvinding om elkaars handen virtueel vast te houden en handkneepjes te door te geven.

Seksspeeltjes en seksmachines

De Seksspeeltjes industrie is ondertussen uitgegroeid tot een ware *sexual wellness* industrie. Er wordt meer en meer ingezet op seksueel genot via technologie. Zo zijn er seksmachines, zoals 'Lover Rider' en de 'Sybian'. Dit zijn grote structuren waar een dildo of een vibrator aan is vastgemaakt. Deze bieden stimulatie op automatische piloot. De 'Kiiroro' is een duopakket bestaande uit een masturbator en een vibrator. Met de masturbator kan je zo de vibrator van je partner controleren, met de vibrator is het mogelijk om de intensiteit van de masturbator te controleren. Dit laat je toe om elkaars mate van genot te bepalen vanop afstand. De 'Fuse' is een vibrator die interageert met wat jij lichamelijk doet. Doe je de vibrator dieper naar binnen glijden, dan worden de vibraties intenser en omgekeerd. De 'Wankband' van de pornosite 'Pornhub' heeft dan weer een ecologische functie. De handbewegingen die je uitvoert terwijl je de armband draagt zorgen voor kinetische energie. Met die opgewekte energie kan je bijvoorbeeld je smartphone of een ander device opladen. 'Connecting Vibrators' zoals de 'Lovene' of de 'Lush' zijn vibrators die geconnecteerd zijn met de Apple Watch: de bewegingen en de vibraties kunnen op afstand worden aangepast. De 'Ohmibod' vibrator verbindt je met je muziekplaylist: de vibrator pulseert op de beat van het muziek. En de 'Perifit' zorgt ervoor dat het trainen van je bekkenbodem een spel wordt: hoe harder je de ingebrachte bal knijpt, hoe hoger je vlinder vliegt (te vergelijken met het spel 'Flappy bird').

Augmented Reality & Virtual Reality

Virtual reality en *augmented reality* worden vandaag niet alleen ingezet om Pokémons te vangen en van balken te lopen in spelletjes, maar ook om de ultieme seksuele beleving te creëren. *Virtual reality* is een computersimulatie waarbij de gebruiker wordt blootgesteld aan een ervaring door middel van een VR-bril. Via deze bril ziet men dus enkel gesimuleerde 3D beelden in een volledig virtuele wereld. *Augmented reality* daarentegen plaatst als het ware een laag over de echte wereld heen. Alsof er een virtuele figuur naast je geplaatst wordt. Het is duidelijk dat men bij de verdere ontwikkeling hiervan vooral tracht om meerdere zintuigen (gehoor /reuk/ tast) te prikkelen. Op die manier

C. De Bie is seksuoloog VVS, klinisch psycholoog, relatietherapeute en heeft een zelfstandige praktijk Vivolinio te Gent. Ze is auteur van het boek "En ze leefden nog lang en gelukkig" (Pelckmans).

Correspondentieadres: info@vivolinio.com

probeert men de gesimuleerde omgeving zo realistisch mogelijk maken. Deze technologie zorgt ervoor dat je met eender wie seksueel contact kan ervaren. Dit roept wel een aantal ethische vragen op: mag ik mijn ex, mijn overleden partner, mijn buurman of mijn *celebrity crush* zomaar simuleren? Vandaag de dag bestaan zelfs VR handschoenen, haptisch ondergoed of zelfs volledige haptische body suits (denk aan een volledig duikerspak), wat ervoor zorgt dat je ook in de *virtual reality* de ander kan aanraken en die persoon de sensaties wel degelijk voelt. Uit preliminair onderzoek is gebleken dat ervaringen die beleefd worden in de *virtual* of *augmented reality* even echt worden opgeslaan in onze hersenen in vergelijking met een ervaring in de realiteit (Nummerdor & Scholtens, 2018). We zijn bij de gebruikers van deze pornografie twee soorten. Enerzijds zij die een perfecte seksuele ervaring willen nabootsen en zij die seksualiteit willen ervaren die in de maatschappij niet aanvaard wordt (bv. Gewelddadige seksualiteit). Het doet dan ook heel wat vragen rijzen over de impact van deze gemedieerde seksualiteit. We merken wel dat men, met het oog op de toekomst van seksualiteit en technologie, alsmaar meer beseft dat het over meer dan de geslachtsdelen alleen gaat. Om van een waarachtige seksuele beleving te genieten, dienen alle zintuigen betrokken te worden.

Sekspoppen en seksrobots

Sekspoppen zijn representaties van een menselijk lichaam louter voor seksueel gebruik, al zijn er ook mensen die verliefd worden op hun sekspop en zelfs een relatie met hen aangaan. In de coronapandemie merkte men dat de vraag hiernaar sterk gestegen is. De sekspoppen vandaag zijn niet meer de opblaaspoppen van vroeger. Deze über-realistische poppen zien er enorm menselijk uit. Je kan elk aspect van de pop laten aanpassen aan je eigen wensen. De prijzen variëren van 4.500 euro tot meer dan 38.000 euro wanneer je de pop volledig op maat laat maken. In verschillende landen bestaan er reeds sekspopbordelen waar je een pop kan huren. In Duitsland bestaat er '*Kokeshi*'. Dit is een sekspop die je kan inhuren met analoge artificiële intelligentie. Dit betekent dat ze uitgerust is met geluidsboxen en camera's verbonden aan een sekswerker ('stem-actrice') in een andere ruimte. Bij de ontwikkeling van sekspoppen we waakzaam zijn voor de '*Uncanny valley*' ofwel griezelvelei. Dit impliceert dat mensen meer aangetrokken worden tot dingen wanneer deze meer op de mens lijken. Wanneer zij echter heel erg op de mens lijken, maar niet menselijk genoeg zijn, denk aan bijvoorbeeld een zombie, dan worden we eerder afgestoten en schrikt het ons af. De makers van sekspoppen dienen dus te balanceren tussen menselijk genoeg en niet té menselijk. Wanneer men sekspoppen tracht te automatiseren, spreken we van seksrobots. Een seksrobot is - volgens mijn eigen werkdefinitie - een interactieve robot (met sensoren, die de mogelijkheid hebben te bewegen en te reageren op menselijk

gedrag), met een menselijke vorm (mannelijk, vrouwelijk of een gecombineerde vorm), die mensen kan helpen om seksueel genot na te streven en te ervaren. '*Harmony*' van de producent *Realbotix* is de meest geavanceerde seksrobot van het moment. Het is evenwel slechts een sekspop met artificiële intelligentie. Wat best opvallend is in de ontwikkeling is dat de makers vooral inzetten op artificiële intelligentie, terwijl onderzoek naar de wensen van een sekspop/seksrobot gebruiker aangeven dat slechts 1/2 wenst dat ze kan spreken (Scheutz & Arnold, 2017).

Onderzoek

Onderzoek naar de effecten, gebruikservaring en toepassingsmogelijkheden van sekspoppen en seksrobots is best schaars. Wanneer men nadenkt over wie seksrobots en sekspoppen zal gebruiken, dan blijkt dat ieder mens hiertoe in staat zou kunnen zijn. Omdat we allen de neiging hebben tot antropomorfisme. Dit betekent dat we snel menselijke kenmerken toewijzen aan objecten. Onderzoek wijst uit dat we sneller antropomorfisme zullen toepassen wanneer we eenzaam zijn. Denk aan Tom Hanks en zijn volleybal Wilson in de film '*Cast Away*'. Dit betekent dat eenzaamheid wel eens een voorspellende factor zou kunnen zijn om bereid te zijn seks te hebben met een robot. Evenwel toont onderzoek voorlopig aan dat depressie, angst of stress niet de bereidheid tot seks met een robot voorspelde. Enkel of men een positief beeld heeft over seksrobots en de trek 'openheid' (Big 5) lijkt de bereidheid tot seks met een robot te voorspellen (Hu et al., 2021). Meer onderzoek is zeker nodig. Onderzoek naar sekspop gebruikers wijst uit dat 77% van de gebruikers aangeven dat seksualiteit het primaire doel is van hun sekspoppen. Maar ook 57% geeft aan dat ze sekspoppen bezitten omwille van de nood aan gezelschap. Men bezit gemiddeld 3.32 poppen en heeft 11.2 keer per maand seks met de poppen (Harper, Lievesley, & Wanless, 2022). Doordat deze technologie zich vandaag de dag in de taboesfeer bevindt, is er nog maar weinig onderzoek. Het lijkt me van essentieel belang dat men dit verder uitpluist. Ook wat betreft de ethische vragen die bij deze technologie komt kijken: wat met kind-seksrobots? Wanneer is een robot een kind-seksrobot? Wat met de databescherming? Wat met het namaken van anderen? Is seks met een robot overspel...?

Toekomst

Bovenstaand overzicht is zeker geen exhaustieve lijst van de reeds bestaande technologie. Wat wel heel erg duidelijk is, is dat het huwelijk tussen technologie en seksualiteit alsmaar verder evolueert en nog meer zal intensifiëren. Onze maatschappelijke evoluties duwen de technologie verder vooruit. Waar seksualiteit in de maatschappij vroeger ging over voorplanting, is het vandaag de dag eerder de hofleverancier van ontspanning en entertainment. Daarnaast kijken we alsmaar meer op een individualistische manier naar seks. Seks

wordt utilitair, als je het wil kan je het krijgen. Een seksrobot is een samensmelting is van twee basisfantasieën: de droom van de ontwerper om een robot te maken die gelijkaardig is aan een vrouw of man én de (natte) droom van de gebruiker om een ideale sekspartner te hebben. Bovendien is eenzaamheid dé uitdaging van de 21e eeuw. De technologie zal op deze maatschappelijke veranderingen verder inspelen. Binnen de VR, AR en seksrobot sector zie ik talloze positieve mogelijkheden binnen sekstherapie en seksuele opvoeding. Denk aan exposuretherapie door scenario's uit te werken waar cliënten mee kunnen oefenen. Maar ook aan cliënten die zekerder willen worden in hun seksuele vaardigheden... Als laatste zullen er in de toekomst ook mensen zijn die zich identificeren als 'technoseksueel'. Dit betekent dat ze liever en exclusief seksualiteit willen beleven wanneer het door technologie gemedieerd is. In de verre toekomst geloof ik dat de technologische partners nóg beter dan gelijk welke mens zullen kunnen inspelen op onze seksuele noden. De vraag die we ons moeten stellen is of we dit überhaupt willen? Wat het ook moge zijn... door te praten en na te denken over robots en de liefde, rijzen allerlei vragen: wat is liefde? Is liefde programmeerbaar? Wanneer spreken we over liefde? Wat betekent het om man of vrouw te zijn? Wat betekent het om mens of robot te zijn? Het zet ons met andere woorden aan het denken over wie we zijn en wat we belangrijk vinden in het leven.

Literatuur

- Harper, C.A., Lievesley, R., & Wanless, K. (2022). Exploring the psychological characteristics and risk-related cognitions of individuals who own sex dolls. *The Journal of Sex Research*.
- Hu, R., Zhu, C.Y., Williams, M., Kasprzyk, A. Cormier, G., Giaccari, L., Santaguida, M., & Dubé, S. (2021). Concordia Vision Labs. Erotics and the Big-5: An Exploration of the Relationship Between personality Traits, Perceived Appropriateness of Sex Robot Use, and willingness to Engage Erotically with Machines. *Paper presented at the 6th International Congress on Love & Sex with robots* (19 Augustus 2021).
- Jinnai N., Sumioka H., Minato T., & Ishiguro H. (2017) The impact of a humanlike communication medium on the development of intimate human relationships. In Cheok, A., Devlin K., Levy D. (eds) *Love and sex with robots. Lecture notes in computer science*, vol. 10237. London, VK, Springer.
- Nummerdor, M. & Scholtens J. (2018). *Holy Fuck. Op expeditie naar de toekomst van seks*. S2 uitgevers, Baarn.
- Scheutz, M., & Arnold, T. (2017). Intimacy, bonding, and sex robots: Examining empirical results and exploring ethical ramifications. *Unpublished manuscript*.

Reflectie op de toekomst van technologie en seks

Sandra Van den Eynde & Svenja Vergauwen

De sessie over technologie en seks stak van wal met 3 *keynotes* over de invloed van technologie op seks. Zo leerden we dat online daten voordelig heeft geprofiteerd van de Coronapandemie, meer mensen zijn het gaan doen. Een partner zoeken aan de hand van gelijkenissen is echter geen betrouwbare voorspeller meer van partnerkeuze, zo duidde Justin Lehmiller. In de toekomst zullen we ongetwijfeld meer gaan vertrouwen op de analyses van onze gedragsgegevens door dating-bedrijven, en we zullen ons zelfs

(nog meer) laten bijstaan of leiden door artificiële intelligentie tijdens het daten. Genetische *matching* zal in de toekomst belangrijker worden. Met de hulp van feromonen voelen we ons nu al meer aangetrokken tot mensen met een ander immuunsysteem dan het onze. Genetische *matching* zal dit veel makkelijker maken en kan wellicht voor nakomelingen zorgen die minder risico lopen op ziektes en infecties. Maar als we al zover zijn om ons genetisch materiaal af te staan, wie zal het dan op een correcte manier beheren, wierp Lehmiller

¹ Macron refused Russian COVID test in Putin trip over DNA theft fears | Reuters

op. Macron had er alvast geen goed oog in tijdens de recentste topontmoeting met Poetin¹ over de Oekraïne-crisis.

Virtuele realiteit zal een grote rol gaan spelen in dating, zoveel is zeker. Potentieel zal het veel kosten-effectiever zijn dan fysiek daten, laat het veel meer nieuwigheid toe in wat je met elkaar online kan beleven, is het beloftevol voor traditioneel benadeelde groepen (ouderen, mensen met een immuun-probleem, mensen met een beperking), kan je elkaar relatief veilig seksueel exploreren (althans zonder soa-risico), en zijn taalproblemen een ding van het verleden. De uitdaging zal eruit bestaan hoe (en of) we op elkaar zullen reageren in het echte leven, en hoe virtuele realiteit concepten als trouw, *consent*, *casual sex* zullen herdefiniëren. Hoewel de voordelen heel aantrekkelijk zijn, dienen we ook stil te staan bij nieuwe vormen van misbruik die virtuele dating met zich mee zal brengen.

Vervolgens reflecteerden Chloé De Bie en Lilly Franck over ons gebruik van sekstechnologie en de invloed van technologie op ons morele landschap. Drie poll-vragen trachtten het onderwerp dichterbij de huidige beleving van de deelnemers te brengen: zo zou bijna de helft (45%) van de deelnemers seks met een robot wel eens willen proberen, één derde wil het niet proberen; en twee derde (66%) vindt seks met een robot geen overspel, tenzij de partner het zou doen (55% vond het geen overspel van de partner). Het is alvast duidelijk dat we in de toekomst meer robots zullen gebruiken in ons seksueel verkeer of inzetten voor therapiedoeleinden, meent Chloé De Bie, temeer omdat robots ook

verder zullen ontwikkelen. Vraag is of we nog steeds op dezelfde manier zullen antwoorden op de poll-vragen wanneer de robots meer menselijke kenmerken krijgen of hun interactie en autonomie verder wordt verbeterd door artificiële intelligentie. Lilly Franck meent alvast dat we dit debat nu dienen te voeren gezien onze relaties gemedieerd worden door technologie. Het morele discours wordt beïnvloed door de technologische ontwikkelingen en vice versa. Die vaststelling is uiteraard niets nieuws onder de zon, denk maar aan de intrede van de telefoon of de televisie. Allen zouden we erdoor gecorrumpeerd worden. Excessen bestaan, maar zijn niet de doorsnee geworden. Wellicht hoeven we niet overdreven bezorgd te zijn over de huidige technologische innovatie, maar nooit eerder zag die technologie er zo geloofwaardig menselijk uit. De seksuele technologie beïnvloedt de manier waarop we over onszelf denken, de wereld waarnemen, ons morele kompas, waarden, identiteit en verantwoordelijkheid invullen, zo besluit Franck. De Bie en Franck zijn het om te besluiten eens dat de robotontwikkeling gediend kan zijn met meer variatie in de mannelijke bots, humor en responsiviteit en gerust wat mogen loskomen van het heteronormatieve script. Een vrouwelijke hand misschien? Het valt niet uit te sluiten dat we in de toekomst vaker zullen aanschuiven aan de feestdis van *mixed* huwelijken. En dat we gerust nu al een start kunnen maken met dat meer te accepteren.

"Mensen worden verliefd op robots, want dat is wat mensen doen." Chloé De Bie

De toekomst van relaties: Op zoek naar relationele verbinding of seksuele bevrijding?

Marieke Dewitte

Department of Clinical Psychological Science, Universiteit Maastricht, Maastricht, Nederland

Hoe intieme relaties in de toekomst zullen evolueren, valt moeilijk te voorspellen. Aangezien seks en relaties biopsychosociale constructen zijn, is de invulling, betekenis en manifestatie ervan onderhevig aan maatschappelijke veranderingen. En dat maatschappelijke trends en ontwikkelingen plots ontwricht, gepauzeerd of zelfs gekenterd kunnen worden, heeft de coronapandemie ons aangetoond. Ondanks de soms grillige maatschappelijke dynamiek, merken we de laatste jaren een duidelijke evolutie in onze kijk op seks, relaties en gender. Meer dan ooit zijn we ons bewust van en accepteren we diversiteit. Deze trend zal zich in de toekomst wellicht steeds verder ontwikkelen.

Diversiteit daagt het romantisch ideaal uit

Om de roep naar diversiteit beter te begrijpen, is het goed om even stil te staan bij het romantisch ideaal en daaraan gekoppeld de monogamie-*bias* die het maatschappelijk beeld lange tijd gedomineerd heeft. Wanneer we een relatie definiëren, verwijzen we vaak (impliciet) naar een duurzame, romantische, heteronormatieve liefdesrelatie. De laatste decennia werden we ons steeds meer bewust van deze *bias*, zowel op vlak van onderzoek, klinische praktijk als in het dagelijkse leven, en wordt de idee van heteroseksualiteit en monogamie steeds explicieter uitgedaagd. Stellen dat we de monogamie helemaal aan het loslaten zijn, lijkt echter nog een stap te ver. Er is wel een duidelijk spanningsveld merkbaar tussen enerzijds de nood aan individuele keuzevrijheid, het doorbreken van traditionele rolpatronen en vernieuwing, en anderzijds het vasthouden aan stabiliteit en exclusieve relationele verbondenheid. In dit verslag sta ik stil bij de oorsprong en evolutie van het romantisch ideaal, de kenmerken en onderliggende dynamieken ervan, en stel ik in vraag of dit ideaal nog houdbaar is in onze huidige en toekomstige samenleving? *“Wat is liefde nog, in deze tijd van individualisering, wisselende contacten en echtscheiding?”*

kopte het NRC onlangs. Een vraag waarop ik geen antwoord pretendeer te geven, maar die ik wel verder wil exploreren.

De paradox van seks en liefde

Een eerste belangrijke stelling is dat seks en liefde van nature niet samenvallen. Ons seksueel systeem is erop gericht om onze genen door te geven naar de volgende generatie, wat impliceert dat we best zoveel mogelijk seks hebben met zoveel mogelijk mensen. Toch bleek een relatie ook functioneel te zijn voor het voortbestaan van het kwetsbare menskind, dat van alle zoogdieren als meest prematuur, afhankelijk en hulpeloos ter wereld komt. Lange tijd waren volkeren periodiek of serieel monogaam. Partners bleven samen zolang nodig was om het kind een betere overlevingskans te bieden, vaak ingebed in een structuur van gedeeld ouderschap. Door de landbouwrevolutie begon men voedseloverschotten bij te houden waardoor privébezit en dus erfrechten belangrijker werden. Als gevolg daarvan werd het huwelijk geïnstalleerd als socio-economisch instituut om de familie-eigendom te vrijwaren. Het kerngezin vormde de hoeksteen van de samenleving, maar liefde was geen deel van het huwelijk. Daarenboven kwam de kerk met allerlei dwingende regels om seksualiteit binnen het huwelijk te reguleren. Met de intrede van het huwelijk verloor de vrouw haar seksuele en economische autonomie en het patriarchaat ging gepaard met rechten en plichten, ook - en vooral - op vlak van seksueel gedrag. Mannen, maar ook vrouwen consumeerden seks en liefde buiten het huwelijk (al was dit voor vrouwen niet algemeen aanvaard). Geschiedkundige geschriften staan dan ook vol van verhalen over minnaars, minnaressen en sekswerk. In de negentiende eeuw, de periode van de Romantiek, werd monogamie de norm en ontstond de zoektocht naar de ware liefde. Onder invloed van de toenemende kapitalisering en het neoliberalisme, kwam er steeds meer nadruk te liggen op individuele keuzevrijheid en zelfontplooiing, wat zich ook vertaalde op vlak van relaties. Men werd steeds dwangmatiger in het zoeken naar een totaalliefde en een perfecte *soulmate*, iemand die je kan helpen in het ontwikkelen van je volledige potentieel. Dergelijke hoge verwachtingen gaan onvermijdelijk gepaard met veel twijfels (Is hij/zij/hen wel de

M. Dewitte is psycholoog-seksuoloog en Assistant Professor aan de Faculteit Psychology and Neuroscience, Universiteit Maastricht

Correspondentieadres: marieke.dewitte@maastrichtuniversity.nl

ware? Is er nog iemand anders die ...?), teleurstelling en druk. Want eigen keuze betekent eigen verantwoordelijkheid, ook als je faalt. Meer vrijheid betekent ook meer onzekerheid en zelftwijfel, wat het datingproces en de opbouw van een relatie kan blokkeren of afremmen.

De geschiedenis leert ons dat monogamie, gedefinieerd als een duurzame, romantische verbintenis met één persoon voor het leven, vooral een theoretisch construct lijkt. In de praktijk zijn we eerder serieel monogaam of niet monogaam, al dan niet openlijk of clandestien. Consensuele non-monogamie, wat de laatste jaren steeds populairder is geworden, is dus geen nieuw gegeven. De geschiedenis kent meerdere golven van vrije seks en vrije liefde. Denk maar aan de seksuele revolutie eind jaren '60 van de vorige eeuw (Van Voorst, 2022). Maar daar waar deze relatiepraktijk, relatiekeuze of levensfilosofie vroeger typerend was voor bepaalde kringen of gemeenschappen, wordt het idee van open relaties, *swinging* en polyamorie nu veel meer 'openlijk' besproken en breder gedeeld. Hoe komt het nu eigenlijk dat we seksuele exclusiviteit gemakkelijker kunnen loslaten, maar toch lijken vast te houden aan het exclusief koppelmodel?

Wellicht speelt het spanningsveld tussen seks en liefde een rol. Seksueel verlangen wordt gedreven door nieuwheid, onvoorspelbaarheid, verandering en mysterie. Anderzijds streven we in een relatie naar stabiliteit, zekerheid en veiligheid. Maar laat het nu net routine zijn die de antipool vormt van het seksueel verlangen. Een relatie start vaak met veel passie en een intens, zelfs obsessief verlangen naar de partner. Een dergelijke verliefdheid, of noem het liefdeskoorts, is echter niet adaptief omdat het te veel tijd en energie kost en dus interfereert met het dagdagelijkse leven (Henderickx, 2020). Op termijn is het functioneel om te evolueren naar een relatie gebaseerd op kameraadschap, hechting, stabiliteit en verbondenheid. Een liefdesrelatie zoals die zich toont in het dagdagelijkse leven (De Wachter, 2014), gestoeld op het *good enough* relatiemodel (McCarthy, & McCarthy, 2014; Metz & McCarthy, 2007). Onze huidige maatschappij is echter doordrenkt met beelden en overtuigingen die lust, passie en seksuele aantrekkingskracht promoten als ultieme streefdoel voor een relatie. En eenmaal de passie wegebt, gaan we naarstig op zoek naar een alternatief. Nieuwheid en spanning als sleutelwoorden in het huidige relatielandschap. Door vast te houden aan dat ideaalbeeld over relaties geraken we echter sneller teleurgesteld. Anticipatie op teleurstelling is dan ook een belangrijke bron van problemen de dag van vandaag. Goed genoeg lijkt niet meer goed genoeg voor velen.

Nochtans is het eerder waarschijnlijk dat het seksueel verlangen daalt in de loop van een relatie of minstens een golvend patroon kent, en dat kan met veel verschillende factoren te maken hebben. Om er maar enkele te noemen: De partner, en dus seks, is altijd beschikbaar en zonder tekort geen verlangen. Er is meer

routine en minder romantiek en verleiding. Seks is weinig exploratief en veeleer mechanisch en efficiënt geworden. Er is minder *me-time* en minder aandacht voor uiterlijke verzorging waardoor men zichzelf (en de partner) als minder sexy percipieert. Men identificeert zich teveel met de ouderrol in plaats van de partnerrol (Sims & Meana, 2010). Wanneer we het seksueel verlangen als een relatief en dyadisch concept benaderen, dan kunnen we ervan uitgaan dat een daling in het verlangen niet per se op hetzelfde moment en in gelijke mate plaatsvindt bij elke partner. Streven naar gelijkheid in de zin van 'altijd zin in hetzelfde op hetzelfde moment' lijkt dus onhoudbaar. Het gaat eerder om gelijkwaardigheid en dus aanvaarden dat er een verschil is tussen partners in hoe vaak, wanneer en wat ze verlangen. Het is een uitdaging om een compromis te vinden waarin partners tegemoetkomen aan elkaars seksuele wensen en grenzen. Dat een daling en discrepantie in seksueel verlangen een natuurlijk proces is, betekent natuurlijk niet dat men zich daar zonder meer moet bij neerleggen. Het kan helpen om meer moeite te doen en opportuniteiten te creëren voor seks, af te wijken van het gekende seksuele script, en de belonende waarde van seks groter te maken zodat er meer zin ontstaat (Dewitte et al., 2021). En als de discrepantie in verlangen tussen partners te groot (geworden) lijkt, dan zou consensuele non-monogamie zomaar even een mogelijke oplossing kunnen bieden, een idee waar steeds meer koppels mee spelen.

Hechting als kernthema

We kunnen dus stellen dat een relatie niet gestoeld hoeft te zijn op seksuele exclusiviteit. Maar waarop dan wel? Waarom houden we vast aan het (exclusieve) relatiemodel? Het belang van vertrouwen en veiligheid in relatie met een belangrijke ander vindt zijn oorsprong in hechting als fundament van ons menszijn. Dit wordt opgebouwd tijdens onze eerste ervaringen met ouders of zorgverleners, maar ook later in ons leven met belangrijke anderen. Hechting gaat in essentie om het zoeken naar nabijheid wanneer men zich onveilig, moe of behoeftig voelt. We sturen dan een signaal uit naar de ander 'ik heb je nodig', waarop de ander dan al dan niet reageert. Die interacties (i.e., nabijheidzoekend gedrag en gepercipieerde responsiviteit van de ander) worden opgeslagen in kernschema's: 'Ben ik de moeite waard om graag gezien te worden? Kan ik anderen vertrouwen?' Voor een uitgebreide uiteenzetting over hechting verwijs ik naar eerdere artikels in dit tijdschrift (Dewitte, 2016; 2020).

De kernschema's die opgebouwd worden tijdens onze hechtingservaringen hebben doorheen het leven een belangrijke impact op onze gevoelens, gedachten en gedrag op vlak van seks en relaties. De vraag 'Ben ik uniek voor jou?', 'Ben ik bijzonder voor jou' raakt aan onze fundamentele nood aan erkenning door een ander. De idee dat die ander enkel en alleen voor jou kiest is een belangrijke bron van eigenwaarde en een sterke

motivator tot relationele binding. Het verlangen om verlangd te worden gaat samen met onze nood aan (wederzijdse) zorg: 'Ben jij er wanneer ik je nodig heb? Bied jij me veiligheid?'

Omdat hechting deel uitmaakt van ons basaal overlevingsmechanisme en evolutionair diep verankerd is, kunnen we met vrij veel zekerheid stellen dat deze kernschema's en de ervaring van liefde overeind zullen blijven ondanks alle maatschappelijke veranderingen, technologische innovatie en digitalisatie. De manier waarop we naar liefde zoeken en hoe we dit vormgeven is echter wel onderhevig aan veranderende tendenzen. Bovendien dringt de vraag zich steeds meer op of één persoon al onze hechtingsnaden moet bevredigen. Kunnen ook vrienden of zelfs meerdere liefdespartners tegemoetkomen aan onze nood aan bevestiging, verbinding en veiligheid. Wat maakt hechting in een partnerrelatie zo uniek? Dit zijn vragen die de dag van vandaag steeds meer opspelen en het alleenrecht van de monogame liefdesrelatie doen wankelen.

Uitdagingen van de toekomst

De huidige i-cultuur met een sterke nadruk op zelfzorg en zelfontplooiing wakkert onze kritische (of is het eerder ruimdenkende?) blik aan en doet ons slingeren tussen autonomie en verbondenheid. We omarmen diversiteit en proberen ons te bevrijden van traditionele rolpatronen, genderpolarisering en seksuele ongelijkheid. De toename in het aantal *happy singles* maakt dat we het romantisch ideaal luidop in vraag stellen en doet ons beseffen dat huisje-tuintje-boompje-kindje geen zaligmakend en universeel na te streven levensdoel is. Minder stigma, minder volgzzaamheid; meer acceptatie en exploratie. Toch luidt de roep om terug te keren naar de klassieke waarden steeds heviger. Hoewel jongeren meer acceptatie en meer exploratie nog steeds geloven in het romantisch ideaal en seks uitstellen tot wanneer ze echt verliefd zijn (van Lunsen & Laan, 2017), klagen sommige behoudsgezinde groepen aan dat seks te veel losgekoppeld wordt van liefde en dat die vorm van onthechte seks nefast zou zijn voor onze samenleving. Vluchtige, vrijblijvende seksuele contacten zonder relationele betekenis zouden bijdragen aan een toenemende individualisering, het concept huwelijk uithollen en onze verwachtingen ten aanzien van relaties grondig verstoren.

Vluchtigheid, of is het eerder onhandigheid, in het relationele verkeer wordt maar al te vaak toegeschreven aan de digitalisering van onze huidige samenleving. Het online daten heeft inderdaad het een en ander te weeggebracht, vooral dan op vlak van keuzemogelijkheden. Daar waar de zoektocht naar een partner zich vroeger afspeelde in eigen streek, kan men nu altijd en overal *swipen*, *matchen* en *chatten*, op zoek naar een 'geschikte' seks-, liefdes-, of zelfs levenspartner. En we weten ondertussen dat keuzevrijheid zorgt voor keuzestress waardoor sommigen niet meer durven kiezen en blijven hangen in een sfeer van vrijblijvendheid. Ook

hier kan iemands hechtingsgeschiedenis een rol gaan spelen. Het zou maar eens kunnen dat mensen met een meer vermijdende hechting handig gebruik maken van het online gegeven om hun behoefte aan relationele verbinding te verzoenen met hun angst voor intimiteit enerzijds en hun sterke nood aan autonomie en interpersoonlijke afstand anderzijds, veilig van achter hun computer. Zolang de onlinewereld geen alternatief wordt voor de offlinewereld en het oefenen van *real life* sociale vaardigheden niet in de weg staat, hoeft online daten niet als een problematische evolutie neergezet te worden (van Wesenbeeck, *dit nummer*). Toch is het belangrijk om voldoende stil te staan bij de implicaties van de toegenomen digitalisering op vlak van seks en relaties. Naast keuzestress is er ook de druk om een zo aantrekkelijk en origineel mogelijk profiel van zichzelf te presenteren, wat steeds meer lijkt weg te hebben van een sollicitatie-gebeuren. Men gaat op zoek naar de ideale match, gebaseerd op een geïdealiseerde keuze, wat impliceert dat je op voorhand je 'type' moet gaan bepalen, iets wat zelden een lineair en stabiel gegeven is en we vroeger al explorerend ontdekten. Wordt de idee van een maakbare en voorspelbare relatie op die manier niet al te veel aangezwengeld? Een andere mogelijke implicatie is dat jongeren steeds later en minder seks hebben, misschien net omdat seks zo alomtegenwoordig is, waardoor het minder spannend geworden is. Zoals eerder aangehaald, is er zonder tekort geen verlangen; dus als seks gemakkelijker bereikbaar is, wordt men vanzelf minder nieuwsgierig (Van Voorst, 2022). Daarnaast levert de (sociale) media een belangrijke bijdrage in het creëren van, vaak onrealistische, verwachtingen over passionele seks, waardoor men niet meer tot actie komt of zelfs blokkeert.

Dat deze media een actieve rol speelt in het creëren en verspreiden van nieuwe normen over seks en relaties valt niet tegen te houden en dus kunnen we maar beter inzetten op expliciteren, informeren en vooral nuanceren. Een meer open debat over consensuele non-monogamie kan ervoor zorgen dat partners het gesprek aangaan met elkaar over hun relatie. Want hoe vaak wordt er expliciet afgesproken, aan het begin of in de loop van de relatie, dat men seksueel exclusief is. Meestal wordt dit impliciet verondersteld, ook al blijkt het voor sommigen op termijn onhoudbaar. Het is goed om dit even in vraag te stellen: Werkt dit nog voor ons? Zijn wij gelukkig met onze relatiekeuze? Wat zoeken we in een relatie? Het gesprek aangaan over monogamie, weten dat er alternatieven zijn, kan voor sommige koppels een oplossing bieden, een uitweg uit hun impasse. Laat ons wel behoedzaam zijn dat we de nood aan veiligheid en zekerheid niet gaan demoniseren en de roep naar seksuele bevrijding gaan verheerlijken, alsof het maar saai en dus eigenlijk niet meer oké is om te kiezen voor een traditionele romantische relatie met routine en zekerheid, eerder dan passie en openheid.

Het gaat erom dat partners overeenstemming vinden over wat werkt voor hen en niet wat werkt voor

een ander. Misschien is de huidige twijfel over ‘traditionele’ (lees: heteroseksuele, monogame) relaties deels gedreven door de idee dat traditie gelijkstaat aan genderongelijkheid, problematische man-vrouw verhoudingen en machtsproblemen. Het lijkt dan alsof die dynamieken niet spelen bij consensuele non-monogamie, dat dergelijke relaties zonder meer gebaseerd zijn op onderhandeling en dus gelijkwaardigheid. De realiteit leert ons echter dat ook in ‘alternatieve’, open relaties geweld, machtsmisbruik en ongelijkheid optreden (Roodsaz & De Graeve, 2021).

Conclusie

Concluderend durf ik stellen dat seks en liefde, al dan niet gekoppeld, een dusdanig belangrijk onderdeel zijn van ons menszijn, dat de kern van deze emoties of gedragingen weinig onderhevig zijn aan maatschappelijke evolutie. De verandering zit wellicht in de vormgeving en de manier waarop we seks en vooral dan relaties invullen in de toekomst. En zoals de geschiedenis ons leert, gaat dat in een slingerbeweging: van these, naar antithese, tot synthese. We gaan ongetwijfeld een boeiende periode tegemoet waarin ontdekking, bevrijding, integriteit, alsook aanvaarding en berusting centraal zullen staan.

Literatuur

- De Wachter, D. (2014). *Liefde. Een onmogelijk verlangen*. LannooCampus. Leuven.
- Dewitte, M. (2016). Een interpersoonlijk perspectief op seksualiteit: Over de rol van hechting en relaties. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 40.
- Dewitte, M. (2020). Een kritische blik op de hechtingstheorie: Naar een meer diverse, dynamische, dyadische en positieve visie op hechting en seks. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 44.
- Dewitte, M., Bettocchi, C., Carvalho, J., Corona, G., Flink, I., Limoncin, E., Pascoal, P., Reisman, Y. & Van Lankveld, J. (2021). A psychosocial approach to erectile dysfunction: Position statements from the European Society of Sexual Medicine (ESSM). *Sexual Medicine*, 9, 100434.
- Henderickx, S. (2020). *Zit seks tussen de oren?* EPO. Antwerpen.
- McCarthy, B., McCarthy, E. (2014). *Rekindling desire* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
- Metz, M. & McCarthy, B. W. (2007). The “good-enough sex” model for couple sexual satisfaction. *Sexual and Relationship Therapy*, 22, 351–362.
- Roodsaz, R. & De Graeve, K. (2021). *Intieme revoluties. Tegendraads in seks, liefde en zorg*. Boom uitgeverij Amsterdam.
- Sims, K.E. & Meana, M. (2010). Why did passion wane? A qualitative study of married women's attributions for declines in sexual desire. *Journal of Sex and Marital Therapy*, 36, 360–380.
- Van Lunsen, R. & Laan, E. (2017). *Seks! Een leven lang leren*. Prometheus. Amsterdam.
- Van Voorst, R. (2022). *Met z'n zessen in bed. De toekomst van liefde – van polyamorie tot relatiepillen*. Podium. Amsterdam.

De toekomst van relaties en hoe die politiek is

Katrien De Graeve

Samenvatting

De bijdrage grasduint in sociaal-politieke analyses die het verband leggen tussen de organisatie van intieme relaties enerzijds en de heersende politieke en economische structuren anderzijds. Ze gaat in het bijzonder in op bestaande sociale ongelijkheden, hoe die ook in liefde en seksualiteit worden bestendigd, en wat nodig is voor een ommekeer. De bijdrage is gedreven door de vraag hoe we onder of boven de lakens, in de slaapkamer of bij het keukenaanrecht, een betere toekomst kunnen genereren. Zijn het de 'nieuwe' relatievormen, die steeds meer ingang vinden (zoals bijvoorbeeld consensueel non-monogame relatiestijlen), die een meer egalitaire toekomst inluiden of is er inspiratie te halen bij praktijken die op het eerste gezicht misschien niet zo subversief lijken? Rode draad door deze bijdrage is een pleidooi voor het erkennen dat het persoonlijke ook politiek is.

Misschien herinnert u zich nog de slogan van de Britse conservatieve premier Margaret Thatcher. 'There is no alternative,' zo zei ze, er is geen alternatief voor het neoliberal economisch systeem. Dat er geen alternatief zou zijn, is intussen diep in onze geesten doorgedrongen. De Amerikaanse literatuurcriticus Frederic Jameson (1994) meent zelfs dat we ons nu beter het einde van het leven op aarde kunnen inbeelden dan het einde van het kapitalisme (xii), ook al gaat dit systeem hand in hand met een extreme en destructieve exploitatie van het milieu, uitbuiting en ongelijkheid. We worden gekneed om onszelf te zien als entrepreneurs van onszelf, als *homo economicus*: de mens als individualistisch, hypercompetitief wezen dat in de eerste plaats uit is op eigen belang en profijt. Dit sijpelt ook door tot in ons privéleven: we investeren in relaties voor onze persoonlijke groei, we houden onze opties open voor een betere *deal*, seks is een consumptiegoed, *a million dollar business*. Overal wordt seks verkocht, of het nu gaat om lingerie, *sex toys*, *sex robots*, borstvergrotingen en *designer vaginas*, *Viagra*, seksuele therapie en tantra sessies, of om porno, swingerclubs, love hotels, seks werk. En alles wat ooit subversief was, wordt snel toegeëigend door de logica van het profijt. Het economisch systeem strekt zijn tentakels op allerlei manieren over ons privéleven uit, ook dus in de manier waarop we intieme relaties aangaan en onze huishoudens organiseren.

Ongelijkheid onder de lakens

Denkers als Friedrich Engels (2021/1884) wezen al eind negentiende eeuw op de link tussen het kapitalistisch systeem en de sociale organisatie in kleine gezinseenheden met de vrouw als onbetaalde of onderbetaalde werkkraacht. In plaats van de onderwaardering van vrouwen als een onvermijdelijk biologisch fenomeen te duiden, wees Engels op de historische specificiteit en de ideologische grond ervan. Hij zag in de onderwaardering van de arbeid van vrouwen in het gezin een mechanisme dat in belangrijke mate bijdraagt tot de kapitalistische waarde-productie. Ook de meer recente Sociale Reproductie Theorie (zie bijvoorbeeld Bhattacharya 2017) onderzoekt hoe de kapitalistische waarde-productie profiteert van de opsplitsing van betaald werk en privé, in een systeem dat mensen in ongelijke categorieën opdeelt (op basis van onder andere gender, 'ras' en klasse).¹

Kristen Ghodsee (2019), in haar boek 'Waarom vrouwen betere seks hebben onder het socialisme' vertelt over de schade die het kapitalisme aan menselijke relaties heeft toegebracht, en hoe het systeem nefast is, in het bijzonder voor vrouwen. Via haar antropologisch onderzoek in Oost-Europa, leert ze ons hoe vrouwen ten tijde van het socialisme een economisch onafhankelijke positie kregen, en dat zorgtaken meer op collectief niveau werden georganiseerd. Ghodsee erkent dat het ook daar geen rozengeur en maneschijn was - de patriarchale structuren werden ook daar niet echt ontmanteld - maar ze stelt vast dat vrouwen door hun betere politiek-economische positie, er ook op seksueel en relationeel vlak beter voor stonden dan vrouwen in een kapitalistisch systeem.

K. De Graeve is hoofddocent in de genderstudies aan de Vakgroep Talen en Culturen van de Universiteit Gent. Als antropoloog-sociolinguïst doet ze onderzoek naar de werking van sociale ongelijkheid in de intieme sfeer. Ze publiceerde onder andere over adoptief ouderschap, voogdijschappen voor niet-begeleide minderjarigen en niet-monogame relaties. Ze is houder van een ERC Starting Grant (2020-2025; grant agreement No. 851666) en doet samen met haar team onderzoek naar intimiteit bij vrouwen boven de 50.

Correspondentieadres: Katrien.DeGraeve@UGent.be

¹ Marguerite van de Berg in haar boek 'Werk is geen oplossing' gaat dieper in op de kapitalistische organisatie van werk, en het falen van een emancipatiepolitiek die focust op verhoogde betaalde arbeidsparticipatie van vrouwen.

Vrouwen doen ondanks hun sterk toegenomen participatie in betaald werk tijdens de laatste decennia, nog altijd het leeuwendeel van het huishouden, ook al wordt nu veel van dat werk uitbesteed aan onderbetaalde werkkrachten met een migratieachtergrond (zij werken als poetshulp, *nanny*, ze strijken, brengen bezorgmaaltijden rond). Ondanks het heersende discours van volledige keuzevrijheid wanneer het gaat om de liefde, vinden de meeste mensen hun partner in de eigen klasse en de eigen etnische categorie (toevallig toch?). Heteroseksuele scripts schrijven voor dat mannen jagers zijn en vrouwen prooi; een diepgewortelde ideologie die de mogelijkheid tot relaties gebaseerd op gelijkwaardigheid ontzettend hypothekeert. Dating sites grafieken tonen dat heteroseksuele mannen, onafhankelijk van hun eigen leeftijd, het meest geïnteresseerd blijven in jongere vrouwen, en liefst vrouwen van twintig. Oudere vrouwen die met jongere mannen daten, wekt nog altijd verwondering. En eens boven de vijftig wordt het voor een vrouw die valt op mannen, vaak zeer rustig op dating sites. De bekende wetenschapper en *ageism* activist Margaret Gullette (1997) noemt die leeftijd voor vrouwen '*the magic marker of decline*'. Maar daarmee ontkent ze niet dat vele mensen omwille van hun kleur, genderidentiteit, gewicht, lengte, handicap, of klasse ook al op jongere leeftijd niet kunnen rekenen op *pretty privilege*.

Amia Srinivasan (2021) wijst in haar boek 'The Right to Sex' op de ongemakkelijke spanning tussen seksuele voorkeuren en discriminatie. De vraag of iedereen recht op seks heeft is volgens haar niet de juiste vraag. In de plaats daarvan, zo stelt ze, moeten we ons afvragen of we niet de plicht hebben om onze seksuele verlangens te bevragen en indien nodig bij te sturen. Daartoe moeten we erkennen dat seksuele voorkeur, en hoe we daarover denken, geen neutraal, of louter biologisch, maar ook een politiek gegeven is. Onze romantische en seksuele verlangens worden mee gevormd door de discriminerende structuren die sommige groepen mensen als vanzelfsprekend wenselijk en begeerlijk maken en andere groepen als onaantrekkelijk of zelfs weerzinwekkend.

Radicale kwetsbaarheid

Wordt het dan niet dringend tijd dat we ons gezamenlijk verzetten tegen deze discriminerende structuren, en tegen krachten die ons willen doen geloven dat het kapitalisme onvermijdelijk en zaligmakend is? En gezien het politieke en het intieme zo nauw met elkaar vervlochten zijn, is dan het alledaagse en intieme leven niet ook een mogelijke (en noodzakelijke) arena voor politieke strijd? Kunnen we onder of boven de lakens (al naar gelang uw voorkeur), in de slaapkamer of bij het keukenaanrecht, een ware revolutie in gang zetten? Ik maakte deze denkoefening in een artikel in het Tijdschrift voor Genderstudies (De Graeve 2018), waar ik

pleitte voor een radicale liefde die het verzet tegen het economisch denken en tegen onderdrukkende patriarchale structuren op gang zou kunnen brengen.

De term radicale liefde haalde ik bij de Kroatische filosoof en linkse politieke activist Srećko Horvat (2018) die in zijn boek 'De Radicaliteit van de Liefde' het verband tussen liefde en revolutie exploreert. Wanneer Horvat in de liefde een katalysator tot verzet ziet, gaat het hem vooral om het gevoel van overgave dat zo kenmerkend is voor wie verliefd is (de Engelse term *falling in love* verwoordt dit gevoel zeer beeldrijk). In de ervaring van het zich romantisch verliezen ziet hij een haast religieuze kracht die hij vergelijkt met de kracht die de revolutionair drijft en die transformatie mogelijk maakt. Horvat situeert de kern van liefde (en revolutie) dus in de kwetsbaarheid van het zich overgeven, terwijl hij verwijzend naar Alain Badiou (2012) vaststelt dat er vandaag de dag steeds meer gestreefd wordt naar liefde zonder enig risico en naar on-kwetsbaarheid. De Amerikaanse cultuurcriticus bell hooks (2001) ziet ook revolutionair potentieel in liefde, maar in tegenstelling tot Horvat, verwerpt zij het idee dat liefde een *gevoel* zou zijn, en dus een gevoel dat ons overvalt en even snel weer kan verdwijnen (en dan geen verantwoordelijkheid meer vereist). Ze bejubelt de transformatieve kracht van liefde, maar ziet liefde meer als een *praktijk* die verantwoordelijkheid en engagement vraagt. Tegelijk stelt ze net als Horvat kwetsbaarheid centraal, en de moed om zich kwetsbaar op te stellen. Ook zij stelt vast dat het heersende neoliberale denken de moed om kwetsbaar te zijn wegneemt. Ze ziet het dwangmatige nastreven van autonomie en narcisme als een mechanisme dat liefde blokkeert, en stelt dat we het moeten vervangen door een feministische liefdesethiek waarin verbondenheid, wederzijdse zorg en *intersubjectieve* autonomie centraal staat. Ook het concept *intersubjectieve kwetsbaarheid* dat de Amerikaanse filosoof Erinn Gilson (2013) gebruikt, sluit daarbij aan. Gilson bekritiseert eveneens het paradigma van onkwetsbaarheid en het ideaal van het zelfvoorzienende, onkwetsbare, autonome subject dat heerst in de kapitalistische westerse samenlevingen. De ethiek van kwetsbaarheid die zij voor ogen heeft gaat voorbij de neoliberale interpretaties die kwetsbaarheid verenigen tot zwakte die kan misbruikt worden. Net als Horvat en hooks, ziet Gilson in de kwetsbaarheid van het zich openstellen om geraakt te worden en te raken, een ruimte van revolutionair potentieel.

Ook Lotte Spreeuwenberg (2021) geeft de lezer kwetsbaarheid als huiswerk mee in haar recente boekje 'Liefde en Revolutie'. Net zoals ik deed in mijn essay (De Graeve 2018), verbindt Spreeuwenberg kwetsbaarheid met een actieve deconstructie van het normale, van de norm, van de heersende machtsstructuren die ongelijkheid tussen mensen blijven reproduceren. In mijn essay bouwde ik op mijn empirisch onderzoek

naar intieme relaties, en vormen van non-monogamie in het bijzonder, en onderzocht ik hoe intieme relaties moeten herdacht worden, anders georganiseerd moeten worden, om ongelijkheid te kunnen bestrijden en revolutie mogelijk te maken. Spreeuwenberg trekt dit verder open en situeert het revolutionair potentieel van liefde in elke relatie, in de liefdevolle aandacht voor het andere, een aandacht die ons wegleidt van het ego. Kwetsbaarheid gaat voor haar over de capaciteit om je eigen onwetendheid te kunnen erkennen, en te durven leren van kennis die ontstaat vanuit andere posities (en in het bijzonder van onderdrukte posities).

Intieme Revoluties

Dat is precies wat we (Roodsaz and De Graeve 2021) met het boekproject 'Intieme Revoluties' voor ogen hadden. We nodigden gastauteurs uit om vanuit hun persoonlijke ervaring en/of academische kennis te vertellen over private levenspraktijken die buiten het 'normale' of vanzelfsprekende vallen, maar ons net daardoor veel kunnen leren over hoe beperkend en zelfs onderdrukkend dat normale is. Het boek heeft de bedoeling bouwstenen te bieden voor alternatieve kaders voor solidariteit, verbinding en zorg, en bespreekt praktijken die het radicale potentieel van erotiek en liefde inzetten om verzet te bieden tegen de zichzelf reproducerende mechanismen van ongelijkheid.

Heeft die grote transformatie, een transformatie naar meer gelijkwaardigheid, dan niet al plaatsgevonden? Er lijkt de voorbije decennia veel veranderd op vlak van seks en relaties. Vrouwen hebben een grotere onafhankelijkheid gekregen (juridisch en financieel) waardoor ze vaak meer opties hebben op relationeel vlak. Monogamie is voor velen nog wel het na te streven ideaal, maar het hoeft al lang niet meer tot aan de dood ons scheidt. Een hele waaier aan nieuwe en niet zo nieuwe relatievormen kleurt het relationele landschap, en heeft min of meer een plaatsje gekregen binnen het 'normale'. Alleenstaanden, éénoudergezinnen of nieuw-samengestelde gezinnen hebben veel minder dan vroeger af te rekenen met vooroordelen en stigmatisering. Het is lang niet meer voor iedereen vanzelfsprekend dat je ook gaat samenwonen met je romantische partner, en een huis delen gebeurt ook vaker met vrienden of zelfs met onbekenden. Er lijkt ook een groeiende populariteit van relatiestijlen die seks of relaties met meerdere mensen toelaat, zoals swingen, open relaties of polyamorie. Toch is het zo dat die nieuwe evoluties niet noodzakelijk op alle vlakken de grote ongelijkheden hebben weggewist. De wisselwerking tussen het private en het politiek-economisch systeem is immers een dynamisch proces, en evoluties in het kapitalistisch systeem vereisen ook aanpassing in de manier waarop mensen hun privéleven leiden. De tijd dat arbeiders hun hele leven in en rond de fabriek leefden, is voorbij. De transitie van een Fordistisch naar een meer flexibel kapitalisme heeft ook impact gehad op het gezinsideaal. Kortere, zich steeds aanpassende

relatiestructuren sluiten beter aan bij de steeds grotere flexibiliteit die van werknemers wordt verwacht. Nieuwere relatiefilosofieën, zoals die van de polyamorie of consensuele non-monogamie kunnen dan ook deels gezien worden als adaptatie, eerder dan verzet.

Ik vond in mijn onderzoek dat mensen in consensueel non-monogame relaties - mensen dus die meerdere, gelijktijdige, seksueel-romantische relaties, met medeweten en toestemming van alle betrokken partners toelaten - nieuwe capaciteiten kunnen ontwikkelen (zowel op emotioneel als op ethisch vlak) die weldegelijk gunstige transformaties in machtsverhoudingen mogelijk kunnen maken. Anderzijds stelde ik ook vast dat het doorbreken van normen toch vaak niet gebeurde vanuit een verlangen naar een rechtvaardigere wereld. Integendeel, verschillende participanten in mijn onderzoek vertelden dat ze hadden gekozen voor non-monogamie om reden van individuele zelfontplooiing en zelfrealisatie (het individu als entrepreneur dus). Ze wilden wel graag 'buiten de lijntjes kleuren' van normatieve denkbeelden, maar het doen wankelen van bestaande machtsverhoudingen was niet hun doel.

De intieme revolutie ligt dus niet noodzakelijk in praktijken die op het eerste gezicht subversief of progressief lijken (zoals polyamorie of BDSM). Tegelijk kunnen er revolutionaire elementen in hoekjes gevonden worden waar we dat minder verwachten. 'Schijnhuwelijken', bijvoorbeeld, worden vaak door de bril van de heersende anti-migratiepolitiek bekeken, en geassocieerd met profitariaat en bedrog. In haar bijdrage aan 'Intieme Revoluties', gooit Ladan Rahbari (2021) de anti-migratie-bril opzij, en stelt zich (kwetsbaar) open voor het perspectief van de betrokkenen. Die blik vanuit de marges laat plots een andere lezing toe, die in plaats van schijn heel veel solidariteit laat zien. Tegelijk doet die blik ons de 'authenticiteit' van de tegenhanger van het 'schijnhuwelijk', het zogenaamde 'echte', normale huwelijk bevragen. Wanneer we op die manier kijken, zien we plots een 'solidariteitshuwelijk' dat (in tegenstelling tot de non-monogame praktijken waarover ik het daarnet had) misschien veel meer buiten de lijntjes kleurt, en zelfs radicaal verzet inhoudt tegen globale uitsluitingsmechanismen?

Net als migratie wordt ook religie gewoonlijk niet geassocieerd met subversieve intieme praktijken. Toch is het net daar dat Lieke Schrijvers (2021) inspiratie zoekt voor verzet. Ze gaat in haar essay voorbij aan het idee dat religie per definitie onderdrukkend of seks-negatief zou zijn, en vindt in queer-religieuze ideeën en praktijken aspecten die ons toelaten neoliberale invullingen van seks en relaties te herdenken. Inge Blockmans en Elisabeth De Schauwer (2021) doen ons de seksuele experimenten van vrouwen met een ruggenmergletsel anders zien: niet als zielig of meelijwekkend, maar in tegendeel radicaal en subversief. Hun seksuele praktijk laat ons immers toe dominante denkbeelden over wat seks is en wat goede seks is te doorbreken, en denksystemen die bepaalde lichamen deseksualiseren kritisch

te bevragen. De ervaringen en kennis van de vrouwen creëren bovendien opening tot een verbeelding van seksualiteit die voorbij normatieve lichamen en handelingen gaat.

Deze en andere voorbeelden zijn sprankeltjes revolutie, intieme revoluties, die her en der aan de gang zijn. Het zijn verhalen gedreven door een ontvankelijkheid voor de eigen kwetsbaarheid en die van anderen, en gekoppeld aan een politieke/gepolitiseerde houding die structuren van ongelijkheid actief bestrijdt. Het zijn sprankeltjes die het vuur kunnen verspreiden, en misschien wel ware maatschappelijke verandering in gang zetten, verandering naar een meer egalitaire toekomst. Cruciaal daarbij is dat we erkennen dat het persoonlijke politiek is, en dat het dat altijd is, of we dat nu willen of niet. Geen enkele positie of keuze, ook niet de meeste intieme, is politiek neutraal, en alles wat we doen is een gevolg van, en heeft een effect op het grotere goed. Ongelijkheid herkennen en actief bestrijden in alles wat we doen (in onze relaties, in onze huishoudens, in onze gemeenschappen) is een eerste stap om het herdenken van economische en politieke structuren mogelijk te maken.

Er is weldegelijk een alternatief.

Literatuur

- Badiou, Alain. 2012. *In Praise Of Love*. London: Profile.
- Bhattacharya, Tithi. 2017. *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*. London: Pluto Press.
- Blockmans, Inge, and Elisabeth De Schauwer. 2021. "Manoeuvreren in het donker." In *Intieme Revoluties*, samengesteld door Rahil Roodsaz en Katrien De Graeve, 143-157. Amsterdam: Boom.
- De Graeve, Katrien. 2018. "Een pleidooi voor radicale liefde: naar een ethiek van kwetsbaarheid." *Tijdschrift voor Genderstudies* 21 (4):307-324.
- Engels, Friedrich. 2021/1884. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. London: Verso Books.
- Ghodsee, Kristen R. 2019. *Waarom vrouwen betere seks hebben onder het socialisme*. Antwerpen: Epo.
- Gilson, Erin. 2013. *The Ethics of Vulnerability: A Feminist Analysis of Social Life and Practice*. Abingdon: Taylor & Francis.
- Gullette, Margaret Morganroth. 1997. "Menopause as Magic Marker: Discursive Consolidation in the United States, and Strategies for Cultural Combat." In *Reinterpreting Menopause. Cultural and Philosophical Issues*, samengesteld door Paul. A. Komesaroff, Philipa Rothfield en Jeanne Daly. New York: Routledge.
- hooks, bell. 2001. *All About Love: New Visions*. HarperCollins.
- Horvat, Srećko. 2018. *De radicaliteit van de liefde*. Amsterdam: Editie Leesmagazijn.
- Jameson, Fredric. 1994. *The Seeds of Time*. Columbia University Press.
- Rahbari, Ladan. 2021. "Schijnhuwelijk/solidariteitshuwelijk." In *Intieme Revoluties*, samengesteld door Rahil Roodsaz en Katrien De Graeve, 71-84. Amsterdam: Boom.
- Roodsaz, Rahil, en Katrien De Graeve. 2021. *Intieme revoluties*. Amsterdam: Boom.
- Schrijvers, Lieke L. 2021. "Queer in geloof: seks, religie en liefde." In *Intieme Revoluties*, samengesteld door Rahil Roodsaz and Katrien De Graeve, 85-100. Amsterdam: Boom.
- Spreeuwenberg, Lotte. 2021. *Liefde en revolutie*. Antwerpen: Letterwerk Uitgeverij.
- Srinivasan, Amia. 2021. *The Right to Sex: Feminism in the Twenty-First Century*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Reflectie op de toekomst van relaties

Sandra Van den Eynde & Svenja Vergauwen

De uitdaging in relaties voor de toekomst lijkt sterk op een verdergezette evenwichtsoefening, namelijk tussen onze drang om ons tegelijk verbonden én voldoende los van elkaar te voelen. Net zoals in de vorige sessies daagt het toekomstbeeld de bestaande relatienormen, het exclusieve (heteroseksuele) koppel, sterk uit. Toch blijven een aantal vaste waarden overeind: in de toekomst zullen we nog altijd graag gezien willen worden door onze partner, zowel seksueel als emotioneel. Ook zullen we het nog steeds belangrijk vinden om het eens te zijn met elkaar over hoe we de wereld interpreteren en over de doelen die we al dan niet samen willen nastreven in ons leven. Alvast dat was het betoog waarmee Paul Enzlin samen met Marieke Dewitte het debat aanvatte.

Alexis Dewaele triggerde met de idee dat in de toekomst, laat ons zeggen anno 2050, wellicht minder scheidingen zullen voltrokken worden omdat we zullen geaccepteerd hebben dat één partner niet al onze verwachtingen hoeft in te lossen. Zijn stelling kon deels op bijval rekenen (we zullen meer relatiediversiteit omarmen, alternatieve relatievormen gelijkwaardig behandelen), maar deels ook niet. Want, impliceren we daarmee niet alweer dat consensuele monogamie het ideaal is, of net andersom dat de hang naar veiligheid wordt gedemoniseerd en de drang naar vrijheid geïdealiseerd, zo reflecteerde Marieke Dewitte. Er is niets beschamend aan een monogame relatie nastreven, maar voor sommige koppels kan het net zuurstof geven om meer vrijheid te mogen toelaten in hun koppelrelatie. Wat we gaandeweg wel meer expliciet zullen gaan doen is bij elkaar nagaan of er seksuele exclusiviteit is of niet en dit evenmin als iets vaststaand over de duurtijd van de relatie te beschouwen.

Mogelijks veranderen de redenen waarom relaties *ontbinden* ook in de toekomst. Of we nog steeds relaties zullen beëindigen omdat we geloven gelukkiger te kunnen zijn met een nieuwe partner, is lang niet zeker. Vast staat wel dat tegenwoordig passie als hoeksteen van een relatie hinderlijk overvloedig wordt gepropagandeerd waardoor wederzijdse verwachtingen als vanzelf onrealistisch de hoogte in schieten, aldus Marieke Dewitte. Het lijkt wel alsof we met z'n allen zullen moeten leren om beter om te gaan met de frustratie van niet-ingevulde noden. Volgens Paul Enzlin zijn er vier evenwichtslijnen waarop we ons kunnen bevinden: wat we voor onszelf doen, wat we samen voor ons als koppel doen, wat je partner voor jou doet, wat je voor

je kinderen doet. Kies je een exclusief zwaartepunt op één van deze lijnen, kan dit het evenwicht langs de andere drie lijnen verstoren en zo ook dus je connectie met je partner. Moeten alle vier de lijnen even hoog ingevuld worden, dan ligt de lat erg hoog voor de partner. De debatgasten zagen in deze laatste optie mogelijks het obstakel voor heel wat singles bij het zoeken naar een nieuwe partner.

Hoe denken we nu eigenlijk over mensen die meerdere relaties tegelijk hebben? En zien we ons ertoe in staat? Op die vragen trachtten Katrien De Graeve en Heleen Debruyn een antwoord te formuleren. De meerderheid van de deelnemers aan de poll-vraag, of ze een romantische relatie met meerdere partners tegelijk zouden kunnen hebben, stelden zich alvast open voor de vraag (33% denkt het wel, 27% is niet zeker). Katrien De Graeve sluit zich alvast aan bij de eerste groep en voert het betoog dat we net met de keuzes in onze intieme relaties de kracht bezitten om de maatschappij te transformeren. Kwetsbaarheid, zo stelt ze, is wat we dienen te herwaarderden, ons openstellen om geraakt te worden, anderen te raken. Kwetsbaarheid toestaan is geen zwaktebod maar net een bron in de liefde om het heersende beeld van individualisme en ongelijkheid van antwoord te dienen, zo stelt ze. Consensuele non-monogamie is geen ideologisch toevluchtsoord, maar eerder een uitingsvorm om de geïnternaliseerde denkbeelden die ongelijkheid in de hand werken, te bestrijden. Een intiem verzet dus. De toekomst zal ons vooral uitdagen om ongelijkheid beter te leren herkennen, van onze intieme interacties tot onze politieke structuren. Op de reflectievraag over de gangbare opvatting dat een gemis in de relatie de voornaamste drijfveer is om consensuele non-monogame relaties aan te gaan, reageren beide debatgasten op de overmatige focus die er vandaag bestaat als zou polyamorie de enige vorm van relationele zelfontplooiing zijn. Op zich is er niets mis met polyamorie. De ingenomenheid van de maatschappij ten aanzien van polyamorie leidt af van de nood om de manier waarop we vandaag liefde en zorg organiseren te veranderen in de toekomst. Zo zou zorg voor bijvoorbeeld opvoeding van kinderen meer gezamenlijk kunnen ingevuld worden, zonder te vervallen in een collectief van vrouwen. Of de manier waarop zorgtaken en werk in een relatie verdeeld worden. De huidige beschikbare structuren maken het niet altijd mogelijk om gelijke keuzes te maken op individueel vlak, mannen maken nog steeds makkelijker carrière

dan vrouwen. Een grotere bewustwording is hier zeker helpend. Individuele keuzes voelen heel natuurlijk aan, maar worden vaak beïnvloed door impliciete normen en waarden. Het sprookje van de romantische liefde geloven we graag, zo stelt Heleen Debruyn. In zijn ontstaansgeschiedenis is dat sprookje zelfs nog niet eens zo oud. Waar huwelijken voor lange tijd geregeerd werden door economische belangen, kiezen we nu *vrij* de partner die we aantrekkelijk vinden. En daar knelt het schoentje net, we zijn helemaal niet vrij, zo stelt Debruyn. Meer nog, we kiezen doorgaans voor partners die iets vertrouwd bieden, iets wat we al kennen, de rolinvullingen waar we vertrouwd mee zijn. Weg toevalligheden. Wat bovendien belemmerend werkt om los te komen van die heersende structuren, is de aanwezigheid van een dominant biologisch discours. De leuze dat mannen van Mars komen en vrouwen van Venus, kent spijtig genoeg nog steeds veel maatschappelijke bijval. Deze deterministische opvatting wordt bovendien aangedikt met evolutionaire bewijsvoering over het onwrikbare verschil tussen mannen en vrouwen. Biologie en evolutie zeggen veel, maar ondertussen zijn er al heel wat lagen samenleving aangebracht rond dit discours dat aantoont dat we heus wel verder kunnen ontwikkelen en veranderen. En dat we elkaar meer kunnen ontmoeten in gelijkenissen dan in verschillen.

Wellicht vormt dat onze grootste uitdaging voor de toekomst. Onze gelijkenissen in onze verschillen terug opzoeken. Als afsluiter is het heerlijke citaat van Richard Rohr passend over de manier waarop we verandering in ons denken en leven benaderen:

"We do not think ourselves into new ways of living, we live ourselves into new ways of thinking."

Veel succes iedereen bij het dagelijks doorleven van de toekomst!

Literatuurbulletin

Roodsaz, Rahil en De Graeve, Katrien (2021).

**Intieme revoluties.
Tegendraads in seks,
liefde en zorg.**

Amsterdam: Boom
Uitgevers, 240 pagina's,
€24,90.

Een pleidooi voor ontmanteling en perversering van vigerend seksisme en heteronormativiteit is inmiddels gemeengoed in de seksuologie. Samenstellers Roodsaz en De Graeve onderschrijven dit met hun bundel *Intieme revoluties* van harte. Het boek omvat een staalkaart van niet-normatieve seksuele praktijken die op precies die politieke potentie worden onderzocht. Uitgangspunt is de overtuiging dat het persoonlijke als een basis voor verandering kan dienen als we ons eenmaal bewust zijn van de structurele aard van persoonlijke kwesties. De samenstellers staan daarmee op de schouders van illustere auteurs als Audre Lorde en belle hooks, die in het (vrouwelijke) erotische de kracht zagen om de racistische, patriarchale en anti-erotische wereld fundamenteel te veranderen.

Roodsaz en De Graeve streven niet alleen naar feministische en antipatriarchale seksuele relaties, maar expliciet ook naar antikapitalistische seksuele relaties. Kritiek op kapitalisme en neoliberalisme is nergens ver weg in deze bundel. Ten eerste verdoezelt het neoliberale individualisme met haar nadruk op het persoonlijke juist de rol van structuur en politiek. En bovendien tast het de zo waardevolle zorg en solidariteit in intieme relaties aan. Met deze stellingname voegen de redacteurs zich bij een groeiende stroom critici van individualisme en neoliberalisme als (behalve kwalijk op andere maatschappelijke terreinen ook) bij uitstek ondermijnend voor sociale en seksuele connectiviteit (zie ook Vanwesenbeeck elders in dit nummer).

Na een voorwoord door Simon(e) van Saarloos en een eigen inleiding bieden de redacteurs aan vijftien (Nederlandse en Vlaamse) auteurs ruimte om vormen van non-normativiteit te onderzoeken op revolutionair potentieel. Dat wordt gedaan in wetenschappelijke essays en egodocumenten, in literair (geïntendeerd) proza en poëzie. De lezer wordt geféteerd op een waaiër aan praktijken die eraan (kunnen) bijdragen normativiteit te ontmantelen, 'aan de mainstream te ontglippen' en 'weerwerk (kunnen) geven tegen de neoliberale en

patriarchale stoomwals' (p. 17). Het engagement en de ambitie spatten ervan af. Het streven is nobel en uitdagend. Steeds wordt gezocht naar *queerness* zoals ge(non)definieerd door Muñoz als *that which is "not yet here"* (p.13). Niet alle bijdragen zijn even sterk, maar er zijn enkele besliste pareltjes bij.

Het potentieel van *queerness* en transformativiteit wordt voor enkele van de behandelde praktijken dan wel groepen vrij eenvoudig onderschreven. Dat geldt, bijvoorbeeld, voor lesbische bdsm en voor mensen 'op het (autistisch) spectrum'. De associatie tussen neurodiversiteit en non-normativiteit is evident en het unieke wereldperspectief van hen die 'aut zijn' lijkt bij uitstek geschikt om bestaande normen te verstoren en destabiliseren, zo wordt betoogd. Heel relevant vond ik daarnaast de bespreking van solidariteitshuwelijken bij migranten en vluchtelingen als een alternatieve, onterecht verdacht en frauduleus bevonden, vorm van (huwelijks) verbintenis. De observatie dat 'consumptie' en duurzaamheid van een huwelijk kennelijk alleen als criteria gelden als verblijfs- en burgerrechten in het geding zijn, is een treffende *eyeopener*.

Voor een aantal andere praktijken wordt eerder een revolutionair potentieel-onder-voorwaarden gezien. *Black Love* kan een kritisch alternatief bieden voor het hegemonische, romantische liefdesideaal in de zin dat het een activistische opvatting over liefde kan vertegenwoordigen, een brede politieke strijd tegen ongelijkwaardigheid en haat. Religieuze (lesbische) seks kan (in weerwil van kerkelijke weerstanden en opvattingen over het erotische als noodzakelijk seculier) een *queer* potentieel herbergen als radicale vorm van naastenliefde. Non-monogamie kan een katalysator zijn voor maatschappelijke verandering mits daadwerkelijk 'ethisch' (i.e., feministisch, antipatriarchaal en anti-kapitalistisch). Maar onderdrukkende en negatieve praktijken zijn ook de non-monogamie niet vreemd. 'Verpakt als non-conform' zijn ze mogelijk zelfs beter verborgen dan traditionele wantoestanden. In weer een andere bijdrage is de portee dat het potentieel van extreemrechtse seks sowieso uitsluitend gelegen is in haar uit weerzin ontsproten tegenpool, zogenaamd 'linkse seks', welke dan juist vecht voor seksuele transgressie en gevoeligheid voor andersheid en tolerantie. In het laatste deel van het boek vinden we een (uit het Engels vertaald) kernartikel over solidariteit en zelfzorg in neoliberale tijden en een beschouwing van zorg als revolutionair fundament.

Het meest verrassend vond ik het hoofdstuk van Louis van den Hengel over ecoseksualiteit, een fenomeen waar ik nog totaal geen weet van had. De ecoseksuele beweging wordt in belangrijke mate geïnspireerd door het werk van Annie Sprinkle en Elizabeth Stephens. Sprinkle is uiteraard bekend als activistisch sekswerker

en later als masturbatiegoeroe en *sex educator*, maar richt zich kennelijk toch al enkele decennia op haar ecoseksuele boodschap. Ecoseksualiteit betekent een radicale samenkost van sekspositief feminisme, milieuactivisme, lhbtqi+ gemeenschapsvorming en kunst, een nieuwe praktijk van non-normatieve seksuele zelfstilering én een visionaire vorm van sociaal activisme. Essentieel is de fundamentele kritiek op dualistisch denken op zich, een denken dat hiërarchisch geordende tegenstellingen creëert: tussen man-vrouw, mensdier, geest-lichaam, cultuur-natuur, et cetera. Steevast doet dit de lager gewaardeerde entiteit (vrouwen, de natuur) geen goed, een wetmatigheid waar wij inderdaad, zoals ook op andere vele plekken en in vele toonaarden betoogd, de wrange vruchten van plukken. In ecoseksualiteit worden die tegenstellingen ongedaan gemaakt. Intimiteit komt tot stand door verstrengeling van menselijk en 'meer-dan-menselijke' leefwerelden. De metafoer van 'moeder aarde' wordt vervangen door 'minnaar aarde'. Dat klinkt misschien allemaal erg zweverig, en is dat wellicht ook, maar het idealisme, de radicaliteit en de humor die van je scherm afspat, ook als je de beweging googelt, werken toch aanstekelijk en roepen niettemin ontzag op: dat flikt ze toch maar weer, die Sprinkle!

Ook was ik gecharmeerd van het openhartige en intelligente zelfonderzoek van Daan Borrel naar de potentie van zelfbeminning. Borrel beschrijft haar persoonlijke bewustwording van de beperkingen van patriarchale seks en haar inspanningen om, om met Lorde te spreken, 'de vrouwelijke erotiek te bevrijden van het culturele misbruik'. Zelfbeminnen is haar daarbij een goed instrument gebleken. Zelfbeminnen is meer dan snelle masturbatie gericht op ontlasting. Het is een combinatie van lichamelijke oefeningen en taoïstische meditatie met als doel je seksuele energie optimaal te gebruiken. Als dat lukt brengt het, zo is de ervaring van Borrel, fysieke en emotionele veranderingen teweeg die een actiever seksueel zelfbeeld en een gezonder manier van liefhebben bevorderen. Door ook telkens opnieuw 'oude' patronen te herkennen en vervolgens te laten gaan kunnen we een speelser seksbeleving en diepere verbinding realiseren.

Al bij al ligt hier een uitdagende bundel die onze gezamenlijke zoektocht naar nonhegemonische, emancipatoire seksuele praktijken beslist kan inspireren. Het biedt een serie waardevolle inkijkjes in alternatieve seksualiteiten en relaties. Ik vond het boek echter tekortschieten in een onderbouwing van het centrale uitgangspunt dat deze persoonlijke praktijken ook daadwerkelijk een katalyserende werking hebben en brede effecten kunnen sorteren. Ik las weinig over wegen waarlangs of strategieën waarmee die vertaling van persoonlijk naar structureel in haar werk zou gaan. De rol van de seksuologie (zorg, vorming, onderzoek, pleitbezorging) in radicale omwentelingen is daarmee, onder andere, ook onderbelicht gebleven. Er wordt wel bij herhaling gewezen op het gevaar dat alternatieve

praktijken neoliberaal worden ingelijfd of gecoöpteerd. Radicale seks kan worden opgeslokt door een neoliberaal 'supermarktmodel' dat een scala aan seksuele keuzes kent zonder dat er structureel iets verandert. Of alternatieve seks kan worden geduid en gedevalueerd als 'typisch vrouwelijk' of, zoals in het geval van zelfbeminning, opnieuw worden geperverteerd door neoliberale eisen van prestatie en zelfdisciplineren. Ik vond relatief weinig aanwijzingen hoe deze processen te vermijden zouden zijn. Het streven van de redacteurs om te (laten) onderzoeken hoe non-normativiteit wél revolutionair kan zijn, hoe revolutionair potentieel wél benut kan worden is dan ook zonder meer loffelijk, maar uiteindelijk wordt er toch (nog) geen echt bevredigend antwoord op die vraag gegeven. Tekenend in dit kader is wellicht het ontbreken van een slothoofdstuk of conclusie. Die had wellicht de (enigszins karige) boodschap omvat dat revolutionaire relaties voor alles ethisch moeten zijn, solidariteit moet vigeren boven zelfzorg en we continu waakzaam moeten zijn voor cooptatie door het beest van het neoliberalisme.

Maar zou dat het slotakkoord van mijn bespreking zijn dan doe ik het boek daarmee tekort. Er is niets mis met *work in progress*. Deze bundeling is een lovenswaardige exercitie die heel wat perspectieven biedt en deuren opent. Neemt u het boek vooral zelf ter hand om de inspiratie aan den lijve te ondervinden en vervolgens in uw seksuologische praktijk te incorporeren. Daarmee wordt dan wellicht ook meteen een stap gezet in de katalyserende vertaling naar structurele verschuivingen.

Ine Vanwesenbeeck
Psycholoog